

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYJAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Ağakişiyev Zaur İsa oğlunun

**«AZƏRBAYCANDA İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN
DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ»**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060404

İqtisadiyyat

İxtisaslaşma

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Elmi rəhbər

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

dos. Mahmudova İ.M.

Kafedra müdiri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ VƏ ONUN NƏZƏRİ ƏSASLARI	7-28
1. 1. Rəqabət, inhisar onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi	7-21
1. 2. Antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətin hüquqi əsasları, inhisarçılıq və onunla mübarizə	21-28
II FƏSİL RESPUBLİKADA ANTIİNHİSAR SİYASƏTİ VƏ İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	29-51
2.1. Azərbaycanda rəqabət mühitinin və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi	29-44
2.2. Azərbaycan bazarında rəqabət mühiti və təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti	44-51
III FƏSİL. İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PRİORİTETLƏRİ	52-68
3. 1. Azərbaycanda inhisarçılıq fəaliyyətinin və rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin yolları	52-60
3.2. Müxtəlif bazarlarda rəqabətin dinamik vəziyyətindən asılı olaraq dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritetləri	60-65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66-68
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	69-71

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığı. Son 25 ildə Azərbaycanın qarşısında duran, azad bazar iqtisadiyyatını hədəfləmiş iqtisadi transformasiyanın məqsədləri haqqında çox danışılıb. Ancaq, istənilən halda hədəfin xüsusi mülkiyyətə əsaslanan azad bazar olduğu aydındır. Lakin bazarın mövcudluğu onun mükəmməl fəaliyyətindən xəbər vermir. Bazarın özünün daxili "oyun qaydaları" mövcuddur. Məhz təşəkkül tapmış azad bazar şəraitində dövlətin ən əsas vəzifəsi də ədalətli oyun qaydalarının müəyyən edilməsi və bu qaydalara əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirməkdir. Bu qaydaların əsas ünsürü kimi isə rəqabət mühiti çıxış edir. Məhz rəqabət mühiti formalaşmış bazarın real simasını özündə əks etdirir. Belə ki, rəqabət mühiti yalnız mövcud olan hüquqi əsasları deyil, həm də bazar iştirakçılarının rəsmi və qeyri-rəsmi davranış ünsürlərini özündə birləşdirərək formalaşmış bazar mühitini özündə təcəssüm etdirir.

Bu baxımdan rəqabətin inkişafı, qorunması, dəstəklənməsi məqsədilə antiinhisar siyasəti inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif miqyas və səviyyələrdə həyata keçirilir. Bu sahədə yüz ildən çox dövr ərzində əldə olunmuş dünya təcrübəsi hər bir ölkədə rəqabətin dəstəklənməsi, haqsız rəqabətin qarşısının alınması və ya məhdudlaşdırılması kiçik sahibkarların rəqabət bazarına daxil olması və bununla da daxili bazarda inhisarlaşma prosesinin yüksəldilməsinin qarşısının alınması dövlətin tənzimləmə siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır. Milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafı prosesində dövlətin hazırladığı və həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində rəqabət mühiti yaranır ki, bu da hər bir ölkə daxilində milli iqtisadiyyatın artımı amilinə çevrilir.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın və bazarın inkişafının iqtisadi paradiqmasının dəyişməsi nəticəsində rəqabəti və inhisarları tənzimləmə meyarları, normaları və standartları, onların tətbiqinin mexanizmləri və üsulları modifikasiya olunur. Bütün bunlar öz növbəsində inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji və əməli problemlərinin araşdırılması və antiinhisar qanunvericiliyinin

reallaşdırılması zamanı meydana çıxan müasir problemlərin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən son illərdə Azərbaycanın dünyada baş verən qloballaşma proseslərinə, beynəlxalq sosila-iqtisadi proseslərə intensiv qoşulması milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasını və inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsini, müvafiq olaraq dövlətin antiinhisar siyasətinin optimal hədlərinin müəyyənləşdirilməsini, təsir vasitələrinin prinsipial müddələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını və əməli cəhətdən reallaşdırılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını ölkəmizin davamlı inkişafının təmin edilməsinin aktual bir probleminə çevirdi.

Öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda ümumən inhisarçılıq fəaliyyəti və onun makroiqtisadi tənzimlənməsi ilə bağlı problemləri respublikamızın iqtisadçı alimlərin tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə araşdırmışlar. Inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin makroiqtisadi problemlərinin tədqiq olunmasında dünyanın məşhur iqtisadçı alimlərinin xidmətləri böyükdür və bu problemlərə həsr olunmuş dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Optimal rəqabət mühitinin formalaşdırılmasında inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əməli cəhətdən səmərəliliyinin artırılması zərurəti, öz növbəsində, inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin qanunauyğunluqlarının, və xüsusiyyətlərinin makroiqtisadi baxımdan sistemli və kompleks tədqiqinin, yenidən dəyərləndirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda rəqabət mühitinin əsas ünsürlərinin nədən ibarət olmasını müəyyən etməkdir. Bu ünsürlərin aşkar edilməsi istər dövlət üçün, istərsə də şirkətlər üçün xüsusi önəmə malikdir. Belə ki, dövlət, bununla, bazarın rəqabət mühitində hüquqi və praktiki mənfə (müsbət) cəhətləri aşkar etməklə yeritdiyi rəqabət siyasətinin gələcək istiqamətini müəyyənləşdirməkdə istifadə edə bilər. Digər tərəfdən, istər bazarda fəaliyyət göstərən, istərsə də bazara daxil olmaq istəyən şirkətlər real "oyun qaydalan" ilə tanış olur və bazar strategiyalarını praktiki ayaqlarla formalaşdırmış olurlar.

Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün nəzəri və praktiki baxımdan aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- inhisarçılıq fəaliyyətinin tədqiqinin konseptual əsasları və ona dair baxışların təkamülünü tədqiq etmək, onların müqayisəli təhlilini verməklə müvafiq qanunauyğunluqları və spesifik cəhətləri aşkara çıxarmaq;
- inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və onun nəzəri əsaslarını sistemli müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək;
- rəqabət, inhisar onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi anlayışını açıqlamaq və qiymətləndirmək;
- antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətin hüquqi əsasları, inhisarçılıq və onunla mübarizənin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- Respublikada antiinhisar siyasəti və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- Azərbaycanda rəqabət mühitinin və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi effektiv reallaşdırılmasının konseptual əsas və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan bazarında rəqabət mühiti və təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Müxtəlif bazarlarda rəqabətin dinamik vəziyyətindən asılı olaraq dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritetlərini göstərmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın **obyektini** inhisarçı təsərrüfat subyektləri, sahələri, onun təşəkkülü və formalaşması istiqamətləri, **predmetini** inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, onun mexanizmlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını tarixi və məntiqi ardıcılıq gözlənilməklə klassik, neoklassik, keynsçi, monetar, liberal və digər iqtisadi məktəblərin nümayəndələrinin, habelə müasir iqtisadçı alimlərin inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı elmi müddəaları, Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Hökumətin inhisarçılığın yaratdığı sosial-

iqtisadi problemlərlə və rəqabət mühitinin formalaşdırılması, inkişafı ilə bağlı qərarları, sərəncamları, proqramları təşkil etmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi:

- inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və onun nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmişdir;
- rəqabət, inhisar onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi nəzəri əsaslarını açıqlamaq;
- antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətin hüquqi əsasları, inhisarçılıq və onunla mübarizədə dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülmüşdür;
- Respublikada antiinhisar siyasəti və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müasir vəziyyəti təkmilləşdirilməsi yolları və prioritetləri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycanda rəqabət mühitinin və inhisarçılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi effektiv rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri verilmişdir;
- Azərbaycanda inhisarçılıq fəaliyyətinin və rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin yolları verilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 71 səhifədən, ibarətdir. İşdə 37 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. İNHİSARÇİLİQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

MEXANİZMİ VƏ ONUN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1. 1. Rəqabət, inhisar onun formaları və antiinhisar tənzimlənməsi

Bildiyimiz kimi, bazarda iqtisadi inkişafda bazar mexanizmi bir sıra iqtisadi ünsürlərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyəti ilə şərtlənir. Yəni bazar subyektləri öz aralarında daima qarşılıqlı əlaqədə və bir-birinə təsir etmə halında fəaliyyət göstərir ki, bunada azad rəqabət deyilir. Rəqabın meydana gəlməsi tarixən mülkiyyət ayrışdırılışının və əmək bölgüsünün şərtləndirdiyi əmtəə istehsalının meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edir, əmtəə istehsalının inkişafı ilə iqtisadi inkişafın ən fəal ünsürünə çevrilir. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət rəqabətin mövcudluğunu şərtləndirir. Rəqabət latın sözüdür. “Concurero” yəni toqquşma, üz-üzə gəlmə mənalarını daşıyır. Rəqabət bəhsləşmə deməkdir. Rəqabət bazarın iştirakçıları arasında daim mövcud olan iqtisadi bəhsləşmə formasıdır. Bu bəhsləşmə əmtəələrin və xidmətlərin daha yaxşı istehsalı, alqısı, satqısı şərtlərinə sahib olmaq uğrunda gedir. Yəni hər bir bazar subyekti bazarı öz əlinə almasa, istehlakçıları öz tərəfinə çəkməyə və yüksək mənfəət götürməyə çalışır.

Rəqabət bazarın təbiətinə daxilən xas olan bir ünsür olub, bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir. Rəqabət bir tərəfdən istehsalçıların öz aralarında, ikinci tərəfdən istehsalçılarla istehlakçılar arasında, üçüncü tərəfdən isə istehlakçıların öz aralarında olan mübarizəni əks etdirir.

Rəqabət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Rəqabət azad bazar şəraitində, çoxsaylı əmtəə sahiblərinin müstəqil fəaliyyət göstərdiyi və bazar qiymətlərinin sərbəst formalaşdığı bir şəraitdə azad şəkildə aparılmalıdır. Azad bazarda alıcı və satıcı bazar qiymətlərindən asılıdır. Onların hər biri sərbəst şəkildə bazarı tərk edib digər bazara daxil ola bilərlər.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan bütün ölkələrdə rəqabətin ədalətli

aparılmasının iqtisadi inkişafda böyük rolu vardır. Bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə ədalətsizliyə yol verməmək üçün “Haqsız rəqabət haqqında” qanun qəbul edilir. Haqsız rəqabətə aşağıdılar aid edilir:

- rəqibin təsərrüfatının təqlidi
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin gözdən salınması
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə
- haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti
- haqsız işgüzarlıq davranışı
- istehlakçıların çaşdırılması

Bu tip halların qanunla qarşısının alınması bazar subyektlərinin əsassız üstünlük əldə etməsini aradan qaldırır.

İqtisadçılar azad rəqabətin 2 əsas formasını qeyd edirlər :

1. Sahədaxili rəqabət – burada rəqabət eyni sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar arasında baş verir. Eyni bir tip əmtəəni çoxlu istehsalçılar istehsal etsədə onların istehsal şəraitləri eyni olmur, bu da öz növbəsində təsirini istehsal xərclərinə göstərir. Belə olan zaman, istehsalçı fərdi xərcləri minimuma endirməyə çalışır. Yəni fərdi məsrəfləri bazar qiymətindən çox olan sahibkar itirəcək, fərdi məsrəfləri bazar qiymətindən az olan sahibkarlar isə əlavə mənfəət götürəcəklər. Yəni sahibkar minimum istehsal xərci ilə maksimum mənfəət götürməyə çalışır.

2. Sahələrarası rəqabət – Sahələrarası rəqabətdə isə sahibkat hansı sahəyə investisiya qoymağın daha səmərəli ola biləcəyini əsas götürür. Başqa sözlə , müxtəlif sahələrdə çalışan kapital sahiblərinin öz kapitallarını daha gəlirli sahələrə qoymaq uğrunda apardıqları rəqabətdir. Bunun nəticəsində də müxtəlif sahələrdə yaranmış mənfəət bazar mexanizmi vasitəsilə bölünür və eyni miqdar kapital sahibləri bərabər mənfəət əldə edirlər. Bu mənfəətə də orta mənfəət deyilir. Böyük iqtisadçı Karl Marks bu haqda yazır ki, yalnız müxtəlif istehsal sahələrindəki kapitalların rəqabəti istehsal qiymətini yaradır ki, bu da müxtəlif sahələr arasında mənfəət normasını tənləşdirir.

Bundan əlavə rəqabətin daha 2 əsas növü var: 1. Sağlam rəqabət, 2. Qeyri-sağlam rəqabət.

Sağlam rəqabət olan bazarda kapitallar, iş qüvvələri sərbəst hərəkət edir. Bu bazarda qeyri-iqtisadi maneələr olmur.

Amma təcrübədə və reallıqda bazarda sağlam rəqabət olmur. Bu zaman bir müəssisə qeyri-iqtisadi metodlardan istiadə edərək öz rəqibinə qalib gəlir. Bu qeyri-iqtisadi metodlara reklam, marka, dövlət məmurlarının himayəsindən istifadə kimi məsələlərdir. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-sağlam rəqabət bir çox hallarda cinayətlə nəticələnir.

Rəqabət bazar iqtisadiyyatının əsas qanunlarındanır. Bu təbii prosesdir. Məşhur ingilis iqtisadçısı Adam Smith bazar iqtisadiyyatında rəqabəti bazarı hərəkətə gətirən “gizli əl” adlandırmışdır. Bazarda rəqabətin bir çox funksiyaları vardır.

Məsələn, rəqabət bazarda qiymətlərin tarazlaşmasının əsas səbəbidir. Bazar qiyməti tarazlıq qiymətindən yuxarı ola bilər. Bu halda təklif tələbdən çox olur, bazarda əmtəə artıqlısı yaranır. Bütün satıcılar baha satmasa çalışırlar. Bu rəqabətdə əmtəəsini ucuz satan qalib gəlir. Belə olduqda bütün satıcılar qiyməti aşası salmasa məcbur olurlar və qiymət tarazlıq nöqtəsinə doğru hərəkət etməyə başlayır. Qiymətlər kütləvi sürətdə aşası düşdüyündən artıq məhsullar alınır, məhsul çatışmazlığı yaranır. Digər tərəfdən isə rəqabət əmtəələrin istehsalı və reallaşdırılması üçün ictimai normal şəraitin yaranmasına təsir göstərir. Rəqabət sayəsində istehsalın istənilən sahəsində istehsal olunmuş yekcins, keyfiyyətə eyni olan, əmtəələr üçün eyni qiymət müəyyən edilir. Rəqabətin üçüncü funksiyası isə elmi-texniki tərəqqinin və istehsalın effektivliyinin stimullaşdırılmasıdır. Yəni istehsalda innovasiyanın tətbiqi. Fərdi istehsal xərcləri isə yeni texnikanın tətbiqi, texnologiyadan istifadəsi, əməyin səmərəli təşkili, istehsalın elmi əsaslarda qurulması sayəsində resurslara qənaət etməklə mümkün ola bilər. Bununla da rəqabət hamının elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etməsinə və iqtisadi tərəqqi üçün yol açılır. Rəqabətin dördüncü funksiyası isə rəqabət sosial-

iqtisadi təbəqələşməni gücləndirməsidir. Rəqabətin nəticəsində iqtisadi cəhətdən zəif olanlar sıradan çıxır, güclülər isə daha da varlanır, güclənir.

İnhisar və onun formaları. “İnhisar” ərəb dilindən alınmış “monopoliya” sözünün alternativi kimi işlədilir. “İnhisar” terminini dilimizə çevirsək, hərfi mənada “təkəl”, “təkəlçilik” mənasını verir ki, bu da inhisarın mahiyyətini ifadə edir. Çünki inhisar və inhisarçılıq çoxlu istehsal vasitələrinin və insan qüvvəsinin bir əldə cəmləşdirilməsidir.

İnhisar rəqabətin əksidir. İnhisarlar istehsal qüvvələrinin inkişafının müəyyən səviyyəsində yaranır. Onların yaranmasının əsas səbəbi istehsalın təmərküzləşməsidir.

Elm və texnikada baş verən bu sıçrayış kapital yigimini sürətləndirir. Çünki yeni, mükəmməl texnikanı tətbiq etmək böyük pul vəsaiti tələb edir. Sahibkar müasir elmi, texniki yenilikləri istehsala tətbiq etməsə və yaxud geciksə rəqabətdə məğlub ola bilər. Bundan xilas olmaq məqsədilə mənfəətin daha çox hissəsini istehsalın genişləndirilməsinə yönəldirlər. Bunun nəticəsində iri müəssisələr yaranır.

Bir qayda olaraq, iri müəssisələrin manevr etmək qabiliyyəti aşağı olur. Yəni kapitalı bir sahədən digər sahəyə çətinliklə keçirirlər. Bu zaman onlar böyük itkilər verə bilərlər. Digər tərəfdən bu və ya digər məhsulun istehsalının əsas hissəsi bir neçə iri sahibkarın əlində toplandığı üçün istehsalın həcmi qiymət, xammal mənbələri, satış bazarlarını bölmək haqqında razılığa gəlməyə imkan yaranır.

Beləliklə istehsalda inhisar bir qrup ən iri müəssisələr firmalar birlikləri tərəfindən bu və ya digər məhsulun istehsalı və satışının böyük hissəsini öz əlində birləşdirməsidir. Bununla da onlar bazarda hökmranlığı əldə edirlər və qiymətlə təsir etmək yolu ilə yüksək inhisar mənfəətin götürülməsinə nail olurlar.

İnhisarların meydana gəlməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Əgər azad sahibkarlığın ilk dövründə üstəlik mənfəət əldə etmək və rəqabətdə məğlub olmaq təhlükəsi sahibkarları elmin və texnikanın nailiyyətlərini istehsala tətbiq etməyə sövq edilirsə, azad sahibkarlığın

inhisarçı dövründə elmin, texnikanın son nailiyyətlərini texnikaya tətbiq etmədən qiymətləri artırmaq yolu ilə yüksək inhisar mənfəəti əldə etmək mümkün olur.

Beləliklə inhisarçılıq –təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti daha yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə sərbəst rəqabətə yol verməmələri, onun məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması fəaliyyətidir.

Azad rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş inhisarçılıq fəaliyyətini iki qrupa bölmək olar:

1. İnhisarların inkişafının ilkin mərhələsində inhisara daxil olan təsərrüfat subyektləri üçün qiymətdoymanın razılaşdırılması, xammal və satış bazarlarının bölüşdürülməsi və mənfəət götürmək üçün əlverişli şərait yarada biləcək digər məsələlərdə razılıq əldə edilməsinə yönəldilən fəaliyyətlər;

2. Bazardakı hakim mövqelərindən istifadə edərək inhisar qiyməti aləti(aşağı inhisar qiyməti, yuxarı inhisar qiyməti) vasitəsi ilə rəqibin sıxışdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətlər.

Bu fəaliyyəti nəticəsində inhisarçı müəssisə istehsalda və satışda əsassız surətdə üstünlüyə malik olur. Bu cür üstünlük şəraitində müəssisənin davranışı inhisar nəzəriyyəsi ilə izah olunur. İnhisarçı müəssisənin istehsal xərclərinin formalaşdırılması, öz məhsuluna qiymət qoymanın prinsipləri və istehsal həcmi üçün müəyyən edilməsi inhisar nəzəriyyəsinin məğzini təşkil edir.

İnhisar nəzəriyyəsinə görə inhisarın maksimum mənfəət götürməsinə təmin edən məhsul buraxılışının həcmi rəqabət şəraitində mövcud olan prinsipə, son hədd gəlirlərinin və son hədd xərclərinin bərabərliyinə əsaslanır. İqtisadiyyatda inhisarçılığın əhatəliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. İstehsal inhisarçılığı: İstehsal inhisarçılığı inhisarçılığın elə formasıdır ki, bu zaman hər hansı məhsulun istehsalının və realizəsinin əsas çəkisi məhdud miqdarda istehsalçının sərəncamına keçir. Buna müxtəlif yollarla nail olunur. Birinci yol ondan ibarətdir ki, müəyyən növ məhsul istehsalçıları məqsədyönlü şəkildə inhisarçılığa meyl etməyə başlayır və yekunda bu meyl hər-hansı bir inhisarçı ittifaqın yaranması ilə nəticələnir. İkinci yol isə bunun əksinə olaraq

kapitalın öz-özünə artması nəticəsində istehsalçı müəssisənin istehsal inhisarçılığına nail olmasından ibarətdir. İnhisarçılığın nəzərdən keçirilən bu forması çox zaman iqtisadi inkişafın məntiqi nəticəsi kimi səciyyələnir.

İqtisadi ədəbiyyatda istehsalda inhisarçılığın mahiyyətini üç başlıca cəhətlə səciyyələndirirlər:

- a. İstehsalın əhəmiyyətli hissəsinin təmərküzləşməsi sayəsində təsərrüfatın bir yaxud bir neçə sahəsində hökmranlığının təmin edilməsi;
- b. Bazar qiymətlərini diktə etmək imkanına malik olması;
- c. Yüksək inhisar mənfəətinin mənimsənilməsi.

İstehsal inhisarçılığının aşağıdakı formaları vardır:

Kartel – bir qrup sahibkarın inhisarçı sazişi və uyğun birlik formasıdır. Bu bazarın inhisarlaşması haqqında əsas sövdələşmələrdən biridir. Bir qayda olaraq, təsərrüfatın sahəsində, əsasən xammal mənbələrinin, satış bazarının bölüşdürülməsi, satışın, işə götürmənin şərtləri, ödəmələrin müddəti, inhisar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi, patentlərin istifadəsi üzrə meydana gəlir. Konsern və trestlərdən fərqli olaraq kartellər öz iştirakçılarının istehsal və kommersiya müstəqilliyinə toxunmur.

Kartellərin müvəffəqiyyətsizliyinə iki amil təsir edir :

Birinci: kartel qiyməti qaldıran zaman hər bir iştirakçı müəssisənin marginal gəliri onun marginal xərclərini üstələyir. Bu isə firmalar üçün sövdələşməni pozmaq üçün güclü stimül rolunu oynayaraq, hər-hansı firmanın sazişə zidd olaraq öz məhsullarının qiymətini azaltmaqla nəticələnir. Sözsüz ki, göstərilən vəziyyətdə bu firmanın həm satış həcmi, həm də gəliri artmış olacaq. Ona görə də yaxşı kartel bu cür pozuntuları müəyyən edən və cəzalandıran effektiv mexanizmə malik olmalıdır.

İkinci: kartelin müvəffəqiyyətli digər formaları bu sahəyə daxil olmağa stimullaşdırır. Ona görə də, kartel uzunmüddətli dövr üçün özünə yüksək gəlir təmin etmək naminə rəqiblərin verilən sahəyə müdaxiləsini məhdudlaşdırmalıdır.

Kartellər çox zaman həm milli iqtisadiyyat, həm də beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Buna uyğun olaraq onları daxili, ixrac, idxal və beynəlxalq kartellərə bölürlər.

Kartellər bazar mexanizmlərini əngəlləyir və bununla da antiinhisar qanunvericiliyinin təsiri altına düşür. Lakin əksəriyyət ölkələrdə kartellərə qadağan qoyulmasına baxmayaraq, bəzi ölkələrdə onlar qanunla qorunur və məcburi qeydiyyatda düşməlidir. Bir sıra hallarda dövlət onlardan tamamilə legal şəkildə sənaye siyasətini həyata keçirmək üçün bir alət kimi istifadə edir. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra Yaponiya hökuməti sənayenin yenidən qurulması, materialların və dəstləşdiricilərin standartlaşması, xırda təchizatı firmalar arasında rəqabətin məhdudlaşdırılması, onların diversifikasiyası səviyyəsini azaltmaq və müasir texniki səviyyəyə keçmək məqsədilə “kartel rasionallaşdırılmasını” dəstəkləyirdi. 80-ci illərin əvvəllərində Yaponiyada hətta depressiv sahələrdə də belə, kartellərin yaradılması müsbət qarşılanırdı.

Kartellər Almaniyada daha çox yayılmışdır. ABŞ da zəhmətkeş kütlələrin kartellər əleyhinə mübarizəsi yuridik qaydada rəsmiləşdirilmiş kartel sazişinə qarşı yönəldilmiş trestlər əleyhinə qanunvericiliyin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Sindikət – yekcins əmtəələr istehsal edən müəssisələrin elə birliyidir ki, burada istehsal vasitələri sindikat iştirakçılarının öz mülkiyyətində qalır, istehsal olunmuş məhsul isə sindikatın mülkiyyəti olur və yaradılmış xüsusi idarə tərəfindən reallaşdırılır. Karteldə olduğu kimi əsasən eyni sahənin müəssisələri arasında bağlanır. Lakin ondan fərqli olaraq, sindikat müəssisələrin arasında bağlanır. Lakin ondan fərqli olaraq, sindikat müəssisələrin kommersiya müstəqilliyini inkar edir, başqa sözlə iştirakçı müəssisələrin istehsal etmiş olduqları məhsulların satışı və həmin müəssisələrə xammalın alınması ilə məşğul olur. Eyni zamanda, iştirakçı müəssisələrin istehsal və hüquqi müstəqilliyi kommersiya müstəqilliyinin əksinə olaraq qalmaqda davam edir.

Üzvlərinin kommersiya fəaliyyətini həyata keçirən sindikat öz işini vahid orqan – satış kontoru vasitəsilə görür. Satış kontorunun əsas vəzifəsi iştirakçı

müəssisələr tərəfindən istehsal edilmiş bütün yekcins məhsulu toplamaq və onu müəyyənləşdirilmiş inhisar qiyməti üzrə satmaqdan ibarətdir. Bunula yanaşı satış kontoru verilən sifarişlərin yığılması, sonra isə onların müəyyənləşdirilmiş kvotalara uyğun olaraq iştirakçılar arasında bölüşdürülməsini də həyata keçirə bilər.

Beləliklə ticarət əməliyyatlarının təmərküzləşməsi sindikat üzvlərinə aşağı qiymətlərlə xammal almaq, yüksək qiymətlərlə məhsul satmaq, eləcə də, bazarda qiymətləri diktə etmək və əmtəə dempinqi həyata keçirmək imkanını verir.

Sindikatlar adətən səhmdar cəmiyyətlər şəklində əmələ gəlir. Onun üzvləri arasında ayrı-ayrı müəssisələrlə yanaşı nəhəng trestlər və konsernlər də ola bilər. Sindikat üzvləri tərəfindən istehsal olunmuş məhsul sindikatın mülkiyyəti olur.

Ən çox XX əsrin əvvəllərində Rusiya, Almaniya və Fransada yayılmışdır. Daha sonra isə sindikatlar bir sahəvi inhisarçı ittifaq kimi əhəmiyyətini itirmiş və öz mövqelərini daha mürəkkəb və çevik formalara vermişdir.

Rusiyada artıq XX əsrin əvvəllərində sindikatlar geniş yayılmışdır. Rusiyanın metallurgiya sənayesinin bütün məhsulunun 4/ 5 – nü inhisarlaşdıran “ Prodamet” sindikası 30 metallurgiya zavodunu birləşdirmişdir. “ Mis” sindikası mis məhsulları satışının 90%- nə sərəncam verirdi. 1909- cu ilin əvvəlində Rusiyada sənayenin 45 sahəsində fəaliyyət göstərən 140 inhisar birliyi mövcud idi.

Trest – bir və ya bir neçə sahənin müəssisələrini özündə birləşdirən inhisarçı ittifaq forması. Yuxarıdakı formalardan fərqli olaraq trestin üzvü olmuş hər bir təsərrüfat subyekti özünün həm kommersiya, həm də istehsal müstəqilliyini itirir. Trestin əsas təşkilati-hüquqi forması sindikatda olduğu kimi səhmdar cəmiyyətdir.

Trestin başında idarə heyəti durur. O, iştirakçı müəssisələrin maliyyə istehsal və ticarət fəaliyyətinə mərkəzləşdirilmiş qaydada nəzarət edir. Eyni zamanda ittifaqa yeni üzvlərin qəbul edilməsi və ya iştirakçılardan kimin xaric edilməsi məsələləri də bu orqan tərəfindən həll edilir. Trestin hər bir iştirakçısı təqdim etdiyi kapitalın payına uyğun olaraq müəyyən miqdarda səhm paketi almaq, idarəetmədə iştirak və gəlirin müəyyən hissəsinə yiyələnmək hüququnu qazanır.

Qeyd olunduğu kimi trestlər həm eyni, həm də müxtəlif sahələrin müəssisələrini birləşdirməyə bilər. Eyni sahədə olduqda “üfüqi” trestləşmə, müxtəlif sahələrdə olduqda isə “şaquli” trestləşmə adlanır. “Şaquli” trestləşmə çox vaxt kombinatların meydana gəlməsi ilə nəticələnir.

Konsern – vahid maliyyə nəzarəti altında olan və müxtəlif sahələri təmsil edən müəssisələrin könüllü inhisarçı ittifaq formasıdır. Maliyyə nəzarətinin bərqərar olması iri firmalar, çox vaxt konsernin başında duran holdinqlər tərəfindən səhmlərin alınması ilə həyata keçirilir.

Konsernin tərkibinə sənaye müəssisələrindən başqa, ticarət və nəqliyyat müəssisələri, banklar və digər maliyyə idarələri də daxil olur. Bununla da, konsrenlər bank və sənaye kapitalının birləşməsinə əyani surətdə əks etdirirlər.

Konserndə dominant mövqe tutan müəssisənin xarakterindən asılı olaraq konsernləri sənaye, ticarət, bank və s. növlərə bölürlər. Ancaq bu cür bölgü şərti səciyyə daşıyır.

Kombinatlar- mahiyyətə trestlərin bir növü sayılır. İnhisarlaşma prosesi inkişaf etdikcə üfüqi istiqamətdə trestləşmə, yəni eyni bir sahənin müəssisələrinin birləşdirilməsi tez-tez şaquli istiqamətdə trestləşmə ilə tamamlanır ki, bu zaman texnoloji proseslərlə öz aralarında əlaqədə olan sənaye sahələri də trestin tərkibinə daxil olur. Bu cür trestlərə ona daxil olan müəssisələrin xarakterinə görə kombinatlar deyilir.

Konqlomerat- aralarında istehsal və digər funksional əlaqə olmayan bir çox firmaların iri bir inhisar birliyi tərəfindən özünə tabe edilməsi yolu ilə udulmasıdır.

Konsorsium- son zamanlar inhisarın daha geniş yayılmış bir formasıdır. Bu forma bir qayda olaraq irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün yaradılır. Konsorsium iştirakçıları qismində həm şəxsi, yəni sahibkar mülkiyyətində olan firma və ya müəssisələr, həm dövlət təşkilatları, həmçinin bilavasitə dövlətin özü çıxış edə bilər.

Şaquli integrasiya prinsipi üzrə qurulmuş konsernlər də vardır. Qapalı texnoloji zəncir formasında olan bu bank xammalın mərhələləri əhatə etməklə

istehsal etmiş olduğu hazır məhsulların buraxılmasına kimi bütün texnoloji mərhələləri əhatə etməklə istehsal etmiş olduğu hazır məhsulları şəxsi satış, nəqliyyat və ticarət şəbəkəsi vasitəsilə istehlakçıya çatdırır. Ancaq sırf şaquli integrasiya prinsipinə uyğun meydana gəlmiş konsernlərin diversifikasiya olmuş konsernlərə nisbətən bazarda xüsusi çəkisi çox deyil. Diversifikasiya olmuş konsernləri həm də Konqlomerat adlandırırlar.

Tipik müasir konsernlər, öz növbəsində, istehsalın şaquli integrasiyası ilə diversifikasiya olmuş istehsalın hər ikisini özündə birləşdirir. Bu o deməkdir ki, onlar eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tam texnoloji dövrüyyəyə məxsus olurlar.

Ticarət sahəsində aradılan konsorsiumlar sifarişlər uğrunda mübarizə məqsədi ilə yaradılır. Maliyyə konsorsiumlarının iştirakçıları isə, öz növbəsində, çox vaxt istiqrazların yerləşdirilməsi və digər bu kimi əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə məşğul olan banklardır. Bundan əlavə sənayə, tədqiqat və s. konsorsiumlar olur.

Sənaye konsorsiumları sənaye layihələrinin – müəssisələrin tikilməsini, neft-qaz kəmərlərinin çəkilməsini, faydalı qazıntıların mənimsənilməsini həyata keçirir. Hal hazırda Azərbaycanda bağlanmış neft müqavilələri əsasında neftin hasilı və nəqli ilə bağlı Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti və Şimali Abşeron Əməliyyat şirkəti yaradılmışdır.

İqtisadiyyatda inhisarçılığın əhatəliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Təbii inhisarçılıq: İstehsal miqyasının artırılmasının böyük həcmdə qənaəətə sahib olduğu hallarda mümkündür. Təbii inhisarçılıq təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mümkün olmadığı sahələrdə də yaranır. Təbii inhisara ən parlaq nümunələr yaşayış məntəqələrinin su, elektrik enerjisi, təbii qaz, telefon xidməti ilə təmin edilməsidir. Şəhərin əhalisinin su ilə təmin etmək üçün müəssisə onun əhatə etdiyi bütün binaları birləşdirən su kəməri şəbəkəsini tikməlidir. Əgər bu xidmətin göstərilməsində rəqəbat aparan iki və ya daha artıq müəssisə iştirak etsəydi, onda onların hər birisi ayrılıqda öz kəmərinin çəkilməsində daimi xərc çəkməlidir. Su

təminatının xərcləri o vaxt minimal olur ki, bütün su bazarına ancaq bir müəssisə xidmət etsin. Lakin müasir şəraitdə ETT inkişafı ilə əlaqədar olaraq sahədə bir firmanın mövcudluğu ilə bağlı olan xərclərə qənaət kriterisi müəyyən təshihlərə məruz qalır.

Təbii inhisarçılığın başqa bir predmeti kimi rəqabət mübarizəsinin obyektı ola bilməyən və müstəsna xüsusiyyətlərə malik əmtəələr çıxış edir. Nümunə kimi hərəkətin intensivliyi xüsusi seçilməyən körpünü misal göstərmək olar. Körpünün müstəsna xüsusiyyəti vardır. Çünki körpüyə haqq toplayan şəxs kimisə bu xidmətdən istifadə etmək imkanından məhrum edə bilər. Lakin körpü rəqabət obyektı deyildir. Çünki onun hər hansı avtomobilçi tərəfindən istifadəsi başqa avtomobilçilərin ondan istifadə etmək imkanı məhdudlaşdırmır. Deməli, körpü bir növ təbii inhisar ola bilər.

Texnoloji inhisarçılıq: İnhisarın obyektı bu və ya digər məhsulun hazırlanması üsulu olduğu halda yaranan inhisarçılıq texnoloji inhisarçılıqdır. Texnoloji inhisarçı kimi ETT- nin müəyyən istiqamətində liderliyi ələ keçirmiş müəssisələr çıxış edir. İnhisarçılığın bu forması müvəqqəti xarakter daşıyır.

İstehlakçı inhisarçılığı və ya monopsoniya: Bu halda bazarda bir alıcı çoxlu sayda satıcı olur.

Təşkilati inhisarçılıq: İnhisarçılığın bu forması istehlakçı birliklərinin formalaşdırılması yolu ilə meydana gəlir. İstehlakçıların müxtəlif sahə, sahələrarası və yaxud da regional təşkilat strukturlarını yaratmaqla, inhisarçı meyllərini miqyaslarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək mümkün olur. Bu isə bütövlükdə iqtisadiyyatın inhisarlaşma dərəcəsinin artmasına, texniki texnoloji tərəqqinin sahə və ölkə miqyasında ləngiməsinə səbəb olur.

İdarəetmə inhisarçılığı: İnhisarçılığın bu forması inzibati amirlik sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Burada inhisarçı kimi dövlət çıxış edir. Dövlət bütövlükdə sosialist təsərrüfat mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatı idarə etməklə həm müəssisələrin müstəqilliyini məhdudlaşdırır və məsuliyyətlərini olduqca azaldır.

İdxal inhisarçılığı: Son dövrdə Respublikamızda geniş yayılmışdır. Bu inhisarçılıq xarici ölkələrdən Respublikamıza daxil olan müxtəlif məhsulların ayrı-ayrı adamlar tərəfindən ələ keçirilərək öz nəzarətləri altında dəyərindən qat-qat yüksək qiymətə satılması yolu ilə yaradılır.

İnhisarçılıq elmi-texniki tərəqqinin inkişafına ümumiyyətlə mənfi təsir göstərdiyinə görə, bütövlükdə iqtisadiyyatın mənafeyinə zərər vuran hadisə kimi çıxış edir. İnhisarların meydana gəlməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. “İnhisarçılıq çox hallarda- məhsulun keyyfiyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmadan, onun qiymətinin süni surətdə artırılmasına və məhsulun tələb və təklifin təsiri altında yaranan bazar qiymətləri ilə deyil, inhisar qiyməti ilə satılmasına, istehsalın həcmnin azaldılmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyət bazar iqtisadiyyatının ən vacib bir şərtinin- istehlakçının məhsul seçə bilmək hüququnun pozulmasına gətirib çıxarır. İnhisarın sosial-iqtisadi nəticələri xalis inhisar baxımından daha qabarıq şəkildə təzahür edir. ” Belə şəraitdə əsasən aşağıdakı dörd amil diqqəti cəlb edir:

- a. Qiymətlər, istehsalın həcmi və resursların bölüşdürülməsi;
- b. Rəqabət aparan və inhisarçı firmaların xərcləri arasında olan müqayisə ilə əlaqədar olan çətinliklər;
- c. Sahəyə daxil olmağı məhdudlaşdıran hədlərin hesabına inhisarçı daimi olaraq yüksək inhisar mənfəəti əldə edir;
- d. Əsas məsələlərdən biri də gəlirlərin bölgüsüdür. Sahibkar inhisarçı gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərliyi şərtləndirir.

Dövlət birinci növbədə azad rəqabətə şərait yaratmalıdır. Bunun üçün bazarlar ardıcıl olaraq liberallaşdırılmalıdır. Bunun əksinə olaraq iri firmalar üçün inhisarlaşmaya imkan verməmək, inhisar təhlükəsi yarada bilən məhsulların istehsalına mane olmaq üçün onu əvəz edə biləcək məhsulun istehsalını dövlət öz üzərinə götürməlidir. Bu iqtisadi tədbirdir. Eyni zamanda, dövlət inhisar doğura bilən məhsulların qiymətinə nəzarət etməlidir. Dövlətin antiinhisar siyasəti

çoxşaxəli və uzunmüddətli prosesdir. Ona görə də dövlət bu siyasəti qanunvericilik aktları ilə möhkəmləndirməlidir.

Demokratik və hüquqi dövlətlərdə inhisarların təhlükəli addımları inhisarlar əleyhinə mübarizəyə səbəb olur. İnhisarlar əleyhinə mübarizə aparan qüvvələr çoxsaylı xırda istehsalçılar və istehlakçılardır. Onlar inhisarlar tərəfindən qarət olunur. Dövlət və hüquq iqtisadiyyatda mövcud olan bu münaqişələrin həllində mühüm rol oynayır.

Dövlət inhisarçı fəaliyyəti tənzimləməyə çalışır. Bu cür halları nəzərə alaraq, hələ XIX əsrin axırlarında ABŞ-da antiinhisar qanunu qəbul edilmiş, qüvvəyə minmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, hökumət səmərəli bazar iqtisadiyyatı fəaliyyətini təmin etmək üçün onun hüquqi bazasını və atmosferini möhkəmləndirmişdir. İnhisar fəaliyyətini tənzimləyən aktlar elə bu dövrdən qəbul olunmağa başlamışdır. Bu cür fəaliyyəti tənzimləmə əsasən dörd istiqamətdə aparılır:

1. Bazarın inhisarlaşması məhdudlaşdırılır. Bazarda başqasının ziyanına ola bilən inhisarçılıq qadağan edilir.

2. Tənzimləmənin ikinci istiqaməti rəqabət aparan kompaniyaların birləşməsini qadağan etməkdir.

3. Tənzimləmənin üçüncü istiqaməti inhisar qiymətlərinin qoyulmasını qadağan edir. ABŞ-da bu prosesə 1914-cü ildə yaradılmış Federal Ticarət Komissiyası nəzarət edir. 1914-cü ildən 1977-ci ilə qədər komissiya qiymətlərdə inhisar sövdələşməsinə dair 1400 əmr vermişdir.

4. Tənzimləmənin dördüncü istiqaməti rəqabətin saxlanılması və onun milli formasının müdafiə edilməsidir. Bu qeyri-sağlam rəqabət əleyhinə yönəldilmişdir.

“İnhisarın mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq və rəqabəti gücləndirmək üçün dövlət antiinhisar siyasəti yeridir, antiinhisar qanunvericiliyi qəbul edir və onun tətbiqi və icrası üzərində nəzarəti həyata keçirir.”

Dünya təcrübəsinə antiinhisar qanunvericiliyinin iki əsas sistemi məlumdur:

– Qadağanedici sistem

– Tənzimləyici sistem

Qadağanedicici sistem inhisara tam qadağa şərtini irəli atır, rəqabətlə bir araya sığmayan inhisarı aradan çıxarmağı tələb edir. Bu sistemi əsasən Yaponiyanın və ABŞ`ın antiinhisar qanunvericiliyi rəhbər tutur.

Tənzimləyici sistem inhisarın olmasına qarşı çıxmır, lakin onun mənfi nəticələrinin büruzə verdiyi zaman tənzimetmə mexanizmini işə salır. Tənzimləyici sistem əsasən Avropa, xüsusilə də Şərqi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Bu sistem inhisarda sui-istifadə hallarının əleyhinə çıxış edir.

Antiinhisar qanunvericiliyini tənzimləyən qanunlar sırasında ilk yeri 1890-cı ildə qəbul olunmuş “Şerman Qanunu” tutur. Bu qanunla ticarətin gizli inhisarlaşması, bu və ya digər sahədə təkbaşına nəzarətin əldə edilməsi, qiymətlər haqqında razılaşma qadağan edilir. Qanunda göstərilir ki, bir neçə ştat və ya ölkələrarası ticarəti inhisarlaşdıran və ya inhisarlaşdırmağa cəhd göstərən hər bir şəxs hüququ pozmuş hesab olunur və qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə uyğun olaraq 50 min dollara qədər cərimələnə və ya bir il müddətində azadlıqdan məhrum edilə bilər. Bu qanuna görə bazarda 60%-dan çox paya malik olmaq bazarın inhisarlaşması hesab olunur.

Bu sahədə digər bir qanun 1914-cü ildə qəbul olunmuşdur. Bu qanun “Kleyton Qanunu” adlanır. Bu qanunda satış sferasında məhdud işgüzar praktikanı, qiymət diskriminasiyasını, uyğunlaşmanı müəyyən edən maddələr öz əksini tapmışdır. 1950-ci ildə bu qanuna “*Seller-Kefover*” düzəlişi edildi. Düzəlişə əsasən qeyri-qanuni uyğunlaşma anlayışı dəqiqləşdirildi. Belə ki, aktivlərin alınması yolu ilə olan uyğunlaşma qadağan olunurdu. Əgər düzəlişdən öncə iri firmaların horizontal yolla uyğunlaşmasına icazə verilirdisə, adı çəkilən düzəlişlə bu cür uyğunlaşma məhdudlaşdırıldı.

Daha bir qanun isə 1936-cı ildə qəbul olunmuş “Robinson-Petmen Qanunu”dur. Bu qanunda ticarət sahəsində məhdud işgüzar praktikanın olmasına, yəni qiymət qayğısına, qiymət diskriminasiyasına qadağa qoyulmuşdu. Qərbin

böyük iqtisadçılarından biri olan Keyns vaxtilə antiinflasiya məsələləri ilə məşğul olmuş və məqbul ideyalar irəli sürmüşdür. Bu ideyalar iqtisadi ədəbiyyatda “Keynsin antiinflasiya siyasəti” kimi öz ifadəsini tapmışdır. Bu siyasəti sxem şəklində aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. 2. Antiinhisar qanunvericiliyi, antiinhisar siyasətin hüquqi əsasları, inhisarçılıq və onunla mübarizə

İnhisarçılıq çox hallarda məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və qiymətlərin sürətlə artmasına səbəb olur. Belə vəziyyət bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlakçılara mənfi təsir göstərir.

İnhisarın sosial- iqtisadi nəticələri xalis inhisar baxımdan daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu zaman aşağıdakı 3 amil diqqəti cəlb edir:

a. Qiymətlər, istehsalın həcmi və resursların bölüşdürülməsi. Rəqabət aparan və inhisarçı firmaların xərcləri arasında müqayisə ilə əlaqədar olan şətinliklər;

b. Sahəyə daxil olmağı məhdudlaşdıran hədlərin hesabına inhisarçı müəssisələrin daimi olaraq yüksək inhisar mənfəəti əldə etməsi. Bu inhisarçı firmanın rəqabət aparan firmalara nisbətən ETT- nin imkanlarından geniş istifadə etməsi hesabına yaranır;

c. Gəlirlərin bölgüsü. Sahibkar inhisarçı gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərliyi şərtləndirir. Öz bazar hökmranlığının sayəsində inhisarçı firmalar rəqabət firmalara nisbətən daha yüksək qiyməti təsbit edir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafının müəyyən mərhələsində inhisarçılıq elə bir səviyyəyə gəlib çatır ki, ona qarşı tədbirlərin görülməsinə zərurət yaranır.

1. Müvafiq strukturlar tərəfindən rəqabətin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması.

2. Müvafiq orqanlar tərəfindən inhisarçı mövqeyə malik olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi aktlarla tənzimlənməsi.

İnhisar fəaliyyətini tənzimləyən ilk hüquqi aktlar hələ XIX əsrin ortalarında ABŞ- da qəbul edilmişdir. Sonralar bir sıra ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda

da bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar inhisarların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar qəbul edilmişdir.

Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanununa uyğun olaraq bir müəssisə satışın 33 %-ə, 3 müəssisə 50% -ə, 5 müəssisə 66, 6% -ə malik olduğu hallarda inhisarçı müəssisə hesab edilir.

İnhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması aşağıdakı hərəkətləri özündə əks etdirir:

1. Bazarda hökmran mövqe tutan və rəqabəti məhdudlaşdıran yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasının məhdudlaşdırılmasına tədbirləri;

2. İcra idarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin birgə fəaliyyəti haqqında sazişlər nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin məhdudlaşdırılmasına və iştirakçıların mənafelərinin pozulmasına yönəldilən fəaliyyətin qarşısının alınması.

3. İnhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının qiymətkəri üzərində dövlət nəzarəti qoymaqla onların bazardakı paylarına uyğun mütərəqqi vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi, təbii inhisarların öz mövqelərindən sui istifadə hallarında aksiz vergilərinin şərtləşdirilmiş dərəcələrin tətbiq edilməsi, kredit veriləsi şərtlərinin şərtləndiriləməsi və s. ilə inhisarçıların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Antiinhisar fəaliyyətinin üçüncü istiqamətində inhisarçılar tərəfindən rəqabətin sıxışdırıldığı hallarda imkan daxilində səlahiyyətli orqanlar tərəfindən inhisarçı müəssisələrin bölüşdürülməsi haqqında qərarlar qəbul etməklə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

İnhisar ərəb dilindən götürülmüşdür. Latıncada bu termin “*monopolia*” sözü kimi qeyd olunmuşdur. Bu söz Azərbaycan dilində “*təkəl*”, “*təkəlçilik*” mənasını verir. Müxtəlif monoqrafiyalarda, dərsliklərdə inhisara müxtəlif cür anlayışlar verilir. Bunlardan bəziləri ilə tanış olaq. “İnhisarçılıq təsərrüfat subyektlərinin

yolverilməz fənd və üsullardan istifadə etməklə yüksək mənfəət götürmək məqsədi ilə azad rəqabətə yol verilməməsinə, onun məhdudlaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilən fəaliyyətidir. ” Anlayışdan verilən əsasə görə inhisar yüksək mənfəət götürmək məqsədi daşıyan fəaliyyətdir. Başqa bir anlayış: “İnhisar və inhisarçılıq çoxlu sayda istehsal vasitələrinin və insan qüvvəsinin bir əldə cəmləşməsidir. ” Verilmiş ikinci anlayışda insan, işçi qüvvəsinin bir əldə cəmləşdirilməsi də inhisarçılıq hesab olunur. Daha bir anlayış isə aşağıdakı kimi verilmişdir: “İnhisar iki mənada işlədilir: birinci halda müəyyən bir obyektə şəriksiz sahib olmaq, onu mənimsəməkdir (məsələn, torpaq mülkiyyəti üzərində inhisar). İkinci halda isə müəyyən bir istehsal sahəsi üzərində, bazarda inhisarçılıq. Burada söhbət bazar inhisarçılığından gedir. ”

İnhisarın yaranması müxtəlif səbəblərdən dolayı, istehsalın, kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin nəticəsində baş vermişdir. Təmərküzləşmə və mərkəzləşmə istehsalın və kapitalın iriləşməsi, daha böyük həcmə çatması, daha az əllərdə toplanması prosesidir ki, nəticədə inhisarlaşmaya səbəb olur. Təmərküzləşmə, həmçinin elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədardır.

İqtisadiyyatda inhisarçılıq əsasən XIX əsrin II yarısından etibarən meydana gəlməyə başlamışdır. Tədricən inhisarın inkişafı elə bir səviyyəyə gəlib çıxmışdır ki, o, bütövlükdə iqtisadiyyatı əhatə etməyə başlamışdır. Beləliklə, XX əsrin 30-50-ci illərindən iqtisadiyyatda inhisarçılıq hakim bir mövqeyə malik olmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında dünyanın 40-dan çox ölkəsi antiinhisar qanunvericiliyi aktları qəbul etməyə başlamışdır. Təbii ki, Azərbaycanda da bu sahədə müəyyən irəliləyiş oldu və antiinhisar fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan münasibətləri nizama salan qanunvericilik aktları qəbul olundu.

Bu sahədə ilk qanun hesab olunan “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 mart 1993-cü il tarixli Qanunu qəbul olunmuşdur. Həmin Qanunun 1-ci maddəsində qanunun məqsədləri sadalanır. **Maddə 1:** “Qanun inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir. ”

Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasında antiinhisar qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından və aşağıda adları sadalanan normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir:

1. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
4. Antiinhisar fəaliyyəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları;
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları;
6. Digər normativ-hüquqi aktlar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Dövlətin əsasları” adlı II fəslinin 15-ci maddəsi “İqtisadi inkişaf və dövlət” adlanır. Həmin maddəyə görə:

- Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.
- Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsində deyilir:

1. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində fəaliyyət göstərir və bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil olunur.
2. Qanun təsərrüfat subyektlərinin, icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə bağladığı sazişlərin və müqavilələrin milli bazarda rəqabətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardığı hallarda da tətbiq edilir.
3. Qanun təsərrüfat subyektlərinin ixtira, ticarət nişanları və müəlliflik hüquqlarından irəli gələn münasibətlərinə, onların bu hüquqlardan qəsdən rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə istifadə etməsi halları istisna olmaqla, şamil edilmir.

Bu Qanuna uyğun olaraq 1 müəssisə satışın 33%-nə, 3 müəssisə 50%-nə, 5 müəssisə 66, 6%-nə malik olduğu hallarda inhisarçı hesab olunur.

Yuxarıda göstərildiyi kimi antiinhisar fəaliyyətinin ilkin istiqaməti olan inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması aşağıdakı hərəkətləri özündə əks etdirir:

- Bazarda hökmran mövqe tutan və rəqabəti məhdudlaşdıran yeni təsərrüfat subyektlərinin yaranmasının məhdudlaşdırılması tədbirləri;

- İcra, idarəetmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin birgə fəaliyyəti haqda sazişlər nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin məhdudlaşdırılmasına və istehlakçıların mənafeələrinin pozulmasına yönəldilən fəaliyyətinin qarşısının alınması.

Antiinhisar fəaliyyətinin digər istiqaməti inhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının qiymətləri üzərində dövlət nəzarəti qoymaqla, onların bazardakı paylarına uyğun mütərəqqi vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsi, təbii inhisarçıların öz mövqelərindən sui-istifadə hallarının aksiz vergilərinin sərtləşdirilmiş dərəcələrinin tətbiq edilməsi, kredit verilməsi şərtlərinin sərtləşdirilməsi və s. ilə inhisarçıların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Antiinhisar fəaliyyətinin üçüncü istiqamətində inhisarçılar tərəfindən rəqabətin sıxışdırıldığı hallarda təşkilati, texnoloji və ərazi şəraitinin imkan verdiyi şəraitdə, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən inhisarçı müəssisələrin bölüşdürülməsi haqqında qərarlar qəbul edilməklə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsinə görə: “İnhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması üzrə dövlət siyasətini, digər dövlət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasətini yeridən Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasında antiinhisar siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası

mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı bu Qanunun tələblərinin pozulmasına görə icrası məcburi olan göstərişlər verə bilər və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər səlahiyyətləri yerinə yetirə bilər. ”

Bu Qanunun “İnhisarçılıq fəaliyyəti” adlı II bölməsinin konkret maddələrində inhisarçılığın növləri sadalanır. Belə ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət inhisarçılığı (maddə 5)
- Səhə inhisarçılığı (maddə 6)
- Yerli inhisarçılıq (maddə 7)
- Təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı (maddə 8)
- Maliyyə-kredit inhisarçılığı (maddə 9)
- Bazar subyektlərinin üfiqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq (maddə 10)
- Təbii inhisarçılıq (maddə 11)
- Patent- lisenziya inhisarçılığı (maddə 12)
- Yerin təkindən istifadə inhisarçılığı (maddə 12-1)

“Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda antiinhisar tənzimləmə vasitələri, inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması, qanunun pozulmasına görə nəticələr (maddə 17), qanunun pozulmasına görə məsuliyyət (maddə 18) müəyyən olunmuşdur. Bu Qanun ümumilikdə 19 maddədən ibarətdir.

Antiinhisar qanunvericiliyi sırasında digər qanun “Təbii inhisarlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu Qanun 15 dekabr 1998-ci ildə qəbul olunmuşdur. Qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikasında təbii inhisarlarla bağlı dövlət tənzimlənməsinin təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Qanun təbii inhisar subyektləri ilə istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir (“Təbii inhisarlar haqqında” AR Qanunu, maddə 1). Bu Qanun təbii inhisar subyektlərinin, istehlakçıların, müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirak etdiyi məsul iş,

xidmət bazarlarında yaranan münasibətləri tənzimləyir... (maddə 2). Bu Qanun ümumilikdə 13 maddədən ibarətdir.

Öyrəndiyimiz qanunvericiliyə daxil olan digər qanun “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2 iyun 1995-ci il tarixli Qanunudur. Bu Qanun haqsız rəqabətin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi zəmin yaradır, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət metodlarından istifadəyə görə məsuliyyətini nəzərdə tutur. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün bazar subyektlərinə şamil edilir. Qanunda haqsız rəqabətin müxtəlif formalarına dair norma öz əksini tapmışdır (maddə 3). Bu Qanun ümumilikdə 15 maddədən ibarətdir.

Antiinhisar qanunvericiliyinin qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası digər ölkələrlə birgə araşdırmalar aparır, bu cür niyyətlərlə təşkil olunmuş tədbir, konfranslarda bilavasitə iştirak edir. Keçən aylardan birində Azərbaycan nümayəndə heyəti Vaşinqtonda keçirilən Amerika Hüquqşünasları Assosiasiyasının 55-ci yaz toplantısında iştirak edib. Azərbaycanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaydığı məlumata əsasən ölkəmizi bu tədbirdə İİN yanında Antiinhisar Dövlət Xidmətinin rəisi Samir Dadaşov və xidmətin analitik-informasiya sektoru müdiri Elşad Məmmədov təmsil edib. Toplantıda 40-dan çox ölkənin nümayəndəsi, o cümlədən, ABŞ Federal Ticarət Komissiyasının büro və komissiya üzvləri, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, ABŞ Ədliyyə Departamenti və Avropa Komissiyasının təmsilçiləri iştirak edib. İştirakçılar arasında MDB ölkələrindən yalnız Azərbaycan və Rusiyanı təmsil edən şəxslər olub. Tədbir ABŞ-in antiinhisar hüququnun bütün aspektlərini, o cümlədən, istehlakçı hüquqlarının müdafiəsinə dair qanunvericiliyi əhatə edən 50 sessiyadan ibarət idi. Sessiyalarda telekommunikasiya sferasında antiinhisar qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət, intellektual mülkiyyətin qorunması və piratçılıqla mübarizə, birləşmə və qarışmalara nəzarət və s. məsələlər müzakirə olunub. Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısını almaq məqsədilə

müxtəlif ölkələr arasında birgə araşdırmaların aparılması barədə təkliflər səslənib. Konkret olaraq burada həm transsərhəd müəssisələrin fəaliyyətinin araşdırılması, həm də tədarükçü ilə idxalçı arasındakı müqavilələrin təhlili, distribyutor şəbəkəsinə daxil olan, o cümlədən, franşayzing müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərən şirkətlərin işgüzar davranışının öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

“Antiinhisar qanunvericiliyi bazar iqtisadiyyatının qorunub saxlanılmasına yönəldilmişdir, ancaq o, inhisarçılığı aradan qaldırmağa qadir deyildir və müasir bazar iqtisadiyyatı demək olar ki, inhisarçılıqla rəqabətin sintezindən ibarətdir. ”Antiinhisar qanunvericiliyi müddəalarının pozulmasına görə inzibati təsir tədbirləri, o cümlədən, böyük cərimələr verilməsi, yüksək vergilər qoyulması və hətta inzibati cəza kimi azadlıqdan məhrum edilmələr tətbiq olunur. İnhisarçılığa qarşı mübarizə üçün xüsusi antiinhisar orqanları yaradılır. Bu orqanların əsas vəzifəsi antiinhisar qanunvericiliyinə əməl edilməsini təmin etməkdir.

II FƏSİL. RESPUBLİKADA ANTIİNHİSAR SİYASƏTİ VƏ İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ MÜASİR VƏZİİYYƏTİ

2. 1. Azərbaycanca rəqabət mühitinin və inhisarcılıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi, eyni zamanda amirlik sistemindən bazar sisteminə keçməyə strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoyması yeni iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinin normativ-hüquqi və institusional bazanın yaradılmasını obyektiv zərurətə və əməli bir problemə çevirdi. Məlumdur ki, effektiv rəqabət mühitini yaratmadan və antiinhisar siyasəti işləyib hazırlayıb reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Bu məqsədlə müstəqilliyimizin ilk illərindən başlayaraq səmərəli rəqabət mühiti yaratmaq və antiinhisar siyasəti həyata keçirmək üçün 1992-ci il 28 iyun tarixindən fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi yaradıldı. Bu Azərbaycanda antiinhisar siyasətini reallaşmasını təmin və təşkil edən bir dövlət orqanı oldu. Müstəqilliyin ilk yarandığı illər ərzində bazar münasibətlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək inhisarcılıq fəaliyyətinin tənzimlənməini həyata keçirmək məqsədi ilə «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Təbii inhisarlar haqqında», «Reklam haqqında», «Qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında», «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» və s. qanunlar və AR Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları haqqında», «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması qaydaları», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» və s. qərarları bu sahədə atılan ilk addımlar idi. Azərbaycanda inhisarcılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsasları 4 mart 1993-cü il tarixli «Antinhisar

fəaliyyəti haqqında» qanunla müəyyən edilməklə ölkə ərazisində bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir. Həmin qanunda inhisarçılığın dövlət inhisarçılığı; sahə inhisarçılığı; yerli inhisarçılıq; təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı; maliyyə-kredit inhisarçılığı; bazar subyektlərinin üfiqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq; təbii inhisarçılıq; patent-lisenziya inhisarçılığı növləri öz əksini tapdı.

Ölkəmizdə bazar sisteminin formalaşması və fəaliyyət mexanizminin təkmilləşməsi 2003-cü ildən başlayaraq sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlar və habelə dəyişikliklər, sahibkarlığın irkişafı və rəqabət mühitinin formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin genişləndirilməsi antiinhisar siyasətinin təkmilləşdirilməsini və rəqabət mühitinin optimallaşdırılmasını daha təkmil qanun və normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını obyektiv zərurətə çevirdi. Bu məqsədlə 2009-cu il 29 iyun tarixində AR Prezidentinin fərmanı ilə AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti yaradıldı və xarici ölkələrin normativ-hüquqi bazası və təcrübəsi dərinlən öyrənilməklə yerli mütəxəssislərin və Dünya Bankının ekspertlərinin iştirakı ilə Rəqabət Məcəlləsinin layihəsi hazırlanmış və Milli Məclisə müzakirəyə təqdim edilmişdir.

Şübhəsizdir ki, qloballaşma şəraitində rəqabət mühitinin təmin edilməsi cəmiyyətin, həm də milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti və inkişafı ilə bağlı işlənilib hazırlanmış dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılan çox mühüm bir istiqamətini təşkil edir. Belə olan şəraitdə rəqabət mexanizminin hərəkətə gətirilməsində dövlət orqanları hansı vasitələrdən istifadə edə bilər və hakimiyyət inhisarçılıqla bağlı hansı halların qarşısını almaq iqtidarındadır sualına cavab tapmaq üçün yerli qanunvericiliyi və dövlət tədbirləri sisteminin araşdırılaraq və dəyərləndirilməsi göstərir ki, onlar ümumi halda əsasən 4 istiqamətdə həyata keçirilir. Əvvəla, hakim (hökmran) mövqedən sui istifadənin qarşısının alınması, ikincisi, resursların səmərəli paylanması təmin etmək məqsədi ilə kartellərin fəaliyyətinin yoxlanması və təhqiqi, üçüncüsü, bazarda birləşmələrə nəzarət

gücləndirilməsini, dördüncüsü istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və rəqabətin genişləndirilməsi məqsədi ilə onun təşviqi istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. Respublikada rəqabət mühitinin vəziyyətinin necə olmasını və antiinhisar siyasətin mövcud durumunu daha düzgün qiymətləndirmək üçün onların hər birinə ayrılıqda dəyərləndirmək lazımdır.

2013-cü ildə Dövlət Xidməti tərəfindən 3273 təsərrüfat subyektində yoxlama aparılması məqsədi ilə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrində qeydiyyat aparılmışdır.

Avropa İttifaqına ixrac üçün kod almış 3 təsərrüfat subyektində istehsalın Aİ-nin qanunvericiliyinə uyğunluğunu müəyyənləşdirilmək məqsədilə dövrü ekspertiza keçirilməsi məqsədi ilə 3 qeydiyyat aparılmışdır. Bu təsərrüfat subyektlərində aparılmış ekspertiza zamanı bir sıra nöqsanlar aşkar olunmuş və bu nöqsanların aradan qaldırılması barədə təsərrüfat subyektlərinə göstəriş verilmişdir.

Avropa İttifaqına ixrac üçün kod nömrəsi alınması barədə müraciət etmiş 1 təsərrüfat subyektində ekspertiza keçirilməsi məqsədi ilə 1 qeydiyyat aparılmışdır. Aparılmış ekspertiza nəticəsində müəssisədə istehsal olunan məhsulların ümumi bazarın təşkili barədə Avropa İttifaqı qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olduğu müəyyən edildiyindən həmin təsərrüfat subyektinə məhsulların ixracı üçün təsdiqedic kod nömrəsi verilmişdir.

Taxılçılıq subyektləri tərəfindən istehsal olunan taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dövlət nəzarəti tədbirləri qaydasında anbarda olan buğdadan və hazır məhsullardan nümunələr götürülməsi məqsədi 104 qeydiyyat ilə aparılmışdır.

Bu nəzarət tədbirlərinin 93-də taxıl məhsullarından nümunələr götürülərək laborator müayinəyə göndərilmişdir. Nəzarət tədbiri təyin olunmuş ünvanda fəaliyyət göstərən taxılçılıq subyektinin fəaliyyətini dayandırması, həmin ünvanda başqa təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərməsi və s. səbəblərdən 11 nəzarət tədbiri zamanı nümunə götürülməsi mümkün olmamışdır. Antiinhisar və reklam

haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət, eləcə də haqsız rəqabətin qarşısının alınması məqsədi ilə nəzarət tədbiri həyata keçirilməsi üçün 98 qeydiyyat aparılmışdır. Bu nəzarət tədbirləri zamanı 89 halda yoxlama aparılmış və bu yoxlamalardan 67-də qanun pozuntusu aşkar olunmuşdur. Nəzarət tədbiri təyin olunmuş ünvanda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektinin həmin ünvanda fəaliyyətini dayandırması və ya həmin ünvanda başqa təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərməsi və s. səbəblərdən 9 halda nəzarət tədbiri aparılması mümkün olmamışdır. Taxılçılıq subyektlərində taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarət tədbiri həyata keçirilməsi məqsədi ilə 4 qeydiyyat aparılmışdır. Bu nəzarət tədbirlərinin 4-də qanun pozuntusu aşkar edilmişdir.

Pərakəndə ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər nov xidmət qaydalarına əməl olunmasına nəzarət tədbiri həyata keçirilməsi məqsədi 3063 qeydiyyat aparılmışdır. Bu nəzarət tədbirləri zamanı 2535 halda yoxlama aparılmış və bu yoxlamalardan 2254- də qanun pozuntusu aşkar olunmuşdur. Nəzarət tədbiri təyin edilmiş ünvanda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektinin həmin ünvanda fəaliyyətini dayandırması və ya həmin ünvanda başqa təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərməsi və s. səbəblərdən 528 halda nəzarət tədbiri aparılması mümkün olmamışdır.

Nəzarət tədbirlərinin 2539-u (96,6%-i) ticarət, 28-i (1,1%-i) istehsal, 42-si (1,6%-i) ictimai-iaşə, 19-u (0,7%-i) isə digər xidmət obyektlərində aparılmışdır. Ticarət obyektlərində aparılmış yoxlamaların 88, 9%-də, istehsal sahəsində aparılmış yoxlamaların 85,7%-də, ictimai-iaşə obyektlərində aparılan yoxlamaların 71,4%-də, digər xidmət sahələrində aparılmış yoxlamaların 78,9%-də qanun pozuntusu aşkar edilmişdir.

Həyata keçirilmiş nəzarət tədbirləri nəticəsində mənşəyi məlum olmayan, saxlama müddəti ötmüş, qanunvericiliyə uyğun olaraq sertifikatlaşdırılmalı olan, lakin sertifikatlaşdırılmamış, etikətlənməsi, keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəriciləri normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan ümumilikdə 50,7 ton ərzaq malları, 1,1 ton qeyri ərzaq malları və 5,6 ton tikinti materialları dövriyyədən çıxarılmışdır.

Dövriyyədən çıxarılmış ərzaq mallarının 44,4 tonu müvafiq qaydada məhv edilmiş, 4,1 tonu normativ sənədlərin tələblərinə uyğunlaşdırıldıqdan (üzərinə azərbaycan dilində məlumatların vurulması təmin edildikdən) sonra satışa qaytarılmış, 0,5 tonunun şəxsi məqsədlər üçün istifadəsinə icazə verilmiş, 1,7 tonu ilə bağlı araşdırmalar davam edir.

Cədvəl 2. 1.
2013-cü ildə aparılmış nəzarət tədbirləri haqqında məlumat, sahələr üzrə

Sıra N-si	Sahələrin adları	Aparılmış nəzarət tədbirlərinin sayı	Nöqsan aşkar edilmiş nəzarət tədbirlərinin sayı	Nöqsan aşkar edilmiş nəzarət tədbirlərinin xüsusi çəkisi (%-lə)
1	Ticarət	2539	2256	88,9
2	İstehsal	28	24	85,7
3	İctimai-iaşə xidməti	42	30	71,4
4	Digər xidmət sahələri	19	15	78,9
5	Yekun	2628	2325	88,5

Dövriyyədən çıxarılmış qeyri ərzaq mallarının 1,0 tonu müvafiq qaydada məhv edilmiş, 0,1 tonu normativ sənədlərin tələblərinə uyğunlaşdırıldıqdan sonra satışa qaytarılmışdır.

Dövriyyədən çıxarılmış tikinti materiallarının 0, 7 tonu müvafiq qaydada məhv edilmiş, 4, 9 tonu ilə bağlı araşdırmalar davam edir.

Antiinhisar və reklam haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət, eləcə də haqsız rəqabətin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması məqsədi ilə aparılmış 89 nəzarət tədbirindən 67-də qanun pozuntusu aşkar edilmiş, 22-də isə pozuntu aşkar edilməmişdir. Pozuntu aşkar edilməmiş nəzarət tədbirləri əmtəə nişanının təqlidi, qanunsuz reklam üsullarından istifadə edilməsi, saxta və markalanması normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan malların satışı ilə əlaqədar müvafiq bazar iştirakçılarından və vətəndaşlardan daxil olmuş müraciətlər əsasında aparılmış yoxlamalardan ibarət olmuşdur. 2012-ci illə müqayisədə aparılmış nəzarət tədbirlərinin sayı 19 yoxlama və ya 17,6 faiz

azalmış, qanun pozuntusu aşkar edilmiş nəzarət tədbirlərinin sayı isə 27 yoxlama və ya 26,7 faiz azalmışdır. Hesabat dövründə 69 təsərrüfat subyekti barəsində antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması əlamətləri üzrə iş qaldırılmışdır. Bu işlərdən 52-si aparılmış nəzarət tədbirləri zamanı, 15-i isə daxil olmuş müraciətlər və KİV-də yayımlanan məlumatlarla bağlı Dövlət Xidmətində aparılmış araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntusu əlamətləri üzrə qaldırılmışdır.

Hesabat dövründə qaldırılmış işlərin sayı ötən illə müqayisədə 16 iş və ya 19, 3 faiz azalmışdır.

2013-cü ilin 12 ayı ərzində 79 işə baxılması başa çatdırılmışdır. Bu işlərdən 59-u hesabat dövründə qaldırılmış, 20-si isə keçən ildən davam edən işlərdən ibarət olmuşdur.

İl ərzində baxılması başa çatmış işlərin sayı ötən illə müqayisədə 5 iş və ya 6, 8 faiz artmışdır. Baxılması başa çatmış işlər üzrə 62 təsərrüfat subyektinə 2145,9 min manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilməklə müvafiq icrası məcburi göstərişlər verilmişdir. Hesabat dövründə qaldırılmış işlər üzrə 50 təsərrüfat subyektinə 305,8 min manat, əvvəlki ildən davam edən işlər üzrə 12 təsərrüfat subyektinə 1840,1 min manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdir. Hazırda 8 işə baxılması davam edir.

Yoxlamalar zamanı təsərrüfat subyektləri tərəfindən aşağıdakı formalarda antiinhisar qanunvericiliyinin pozulduğu və haqsız reklama yol verildiyi aşkar edilmişdir:

- müvafiq sertifikatları olmadan, sertifikatlaşdırılan malların istehsalı;
- məhsulların etiketlərində istehlakçılara yanlış məlumatların verilməsi;
- istehlakçıların seçmə sərbəstliyinə təsir göstərən qanunsuz reklam üsullarından istifadə edilməsi və s.

Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş işlər. “Taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında Əsasnamə”yə

uyğun olaraq 21 iri taxılçılıq subyektiində anbarda olan buğdadan və istehsal edilən unlardan nümunələr götürülərək laborator şəraitdə qiymətləndirilmişdir.

Götürülmüş buğda nümunələrinin laborator müayinəsi zamanı onların III sinif ərzaq buğdası üçün müəyyən edilmiş göstəricilərə uyğun olduğu müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı bu müəssisələrdən 8-nin istehsalı olan un nümunələrindən hazırlanmış çörəklərdə 36 saatdan sonra kartof xəstəliyi ilə yoluxma aşkar edilmişdir. Bununla əlaqədar, istehsalın qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı zəruri tədbirlər həyata keçirilməsi barədə həmin müəssisələrə müvafiq göstərişlər verilmişdir. Göstərişlərin icrası ilə bağlı görülmüş işlər barədə müəssisələr tərəfindən məlumatlar verildikdən sonra, istehsal olunan unlardan təkrar nümunələr götürülmüş və laborator müayinələr nəticəsində bu unların normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olduğu müəyyən edilmişdir. Bundan başqa Bakı şəhəri və respublikanın regionları üzrə 64 çörək istehsalı müəssisəsində istehsal edilən çörəklərdən götürülmüş nümunələrin laborator qaydada müayinəsi zamanı kənarlaşma aşkar edilməmişdir.

Satışda olan çörəklərin keyfiyyətinə nəzarət məqsədilə mağazalarda satılan çörəklərdən 2013-cü il ərzində Bakı şəhəri və respublikanın regionları üzrə 1752 nümunə götürülərək laborator şəraitdə müayinə olunmuş və bu çörəklərin keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin standartların tələblərinə uyğun olduğu müəyyən edilmişdir.

Bundan başqa istehlakçılardan daxil olmuş müraciətlər əsasında 4 çörək istehsalı müəssisəsində taxıl məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə yoxlama aparılmışdır. Yoxlama zamanı bu müəssisələrdə çörəyin texnoloji təlimat olmadan istehsal edildiyi və çörəklərin markalanmasının normativ texniki sənədlərin tələblərinə uyğun həyata keçirilmədiyi müəyyən edilmişdir. Bununla əlaqədar həmin təsərrüfat subyektlərinə qanun pozuntularının aradan qaldırılması barədə göstərişlər verilmiş və icrası təmin edilmişdir.

Mənşəyi məlum olmayan, saxlama müddəti ötmüş, qanunvericiliyə uyğun

olaraq sertifikatlaşdırılmalı olan, lakin sertifikatlaşdırılmamış, etiketlənməsi, keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəriciləri normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan keyfiyyətsiz və təhlükəli ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının satışının qarşısının alınması, eyni zamanda qiymət intizamına əməl olunmasına nəzarət məqsədi ilə hesabat dövründə 2535 yoxlama aparılmış və bu yoxlamalardan 2254-də mövcud qanunvericiliyin tələblərinin pozulduğu aşkar edilmişdir.

Aparılmış yoxlamaların sayı ötən illə müqayisədə 182 yoxlama və ya 7,73 faiz, pozuntu aşkar edilmiş yoxlamaların sayı isə 5 yoxlama və ya 0,2 faiz artmışdır.

Qanun pozuntularına yol vermiş sahibkarlıq subyektləri barəsində Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən inzibati qaydada tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə hesabat dövründə ümumilikdə 2213 qərar qəbul edilmişdir (o cümlədən əvvəlki dövrdə aparılmış yoxlamaların nəticələri üzrə 39 qərar). Barəsində qərar qəbul edilmiş 1049 təsərrüfat subyektinə ümumilikdə 1640,7 min manat (o cümlədən əvvəlki dövrdə aparılmış yoxlamaların nəticələri üzrə 25 təsərrüfat subyektinə 42,5 min manat) məbləğində inzibati cərimə tətbiq edilmişdir. Bundan başqa 1164 təsərrüfat subyektinə (o cümlədən əvvəlki dövrdə aparılmış yoxlamaların nəticələri üzrə 14 təsərrüfat subyektinə) xəbərdarlıq olunmuşdur.

Hesabat dövründə aparılmış yoxlamalar zamanı qanun pozuntusu aşkar edilmiş 80 yoxlamanın nəticələri üzrə işlərə baxılması davam edir.

2013-cü ildə aparılmış nəzarət tədbirləri zamanı ümumilikdə 34,8 ton müxtəlif növ istehlak üçün yararsız ərzaq və qeyri ərzaq malları satışdan çıxarılaraq müvafiq qaydada məhv edilmişdir. Aparılmış nəzarət tədbirlərinin sayının ötən illə müqayisədə 7,73% (və ya 182 yoxlama) artmasına baxmayaraq satışda aşkar edilmiş istehlak üçün yararsız ərzaq və qeyri ərzaq mallarının həcmi 20,0% (və ya 8,7 ton) azalmışdır.

Bununla yanaşı nöqsan aşkar edilmiş yoxlamaların xüsusi çəkisi də 7,0% azalmışdır. Belə ki, əgər ötən ilin yanvar-dekabr ayları ərzində aparılmış

yoxlamaların 95,6%-də nöqsan aşkar edilmişdirsə bu göstərici 2013-cü ilin müvafiq dövrü ərzində 88,9% olmuşdur.

Aparılan nəzarət tədbirləri zamanı ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən aşağıdakı pozuntulara yol verilməklə istehlakçıların hüquqlarının pozulduğu aşkar olunmuşdur:

- saxlama müddəti ötmüş malların satışı;
- mənşəyi məlum olmayan malların satışı;
- keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəriciləri normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan malların satışı;
- malların qaytarılması və ya dəyişdirilməsi qaydalarına əməl edilməməsi;
- müqavilələrə istehlakçıların hüquqlarını məhdudlaşdıran şərtlərin daxil edilməsi;
- müqavilə və zəmanət öhdəliklərinə əməl edilməməsi və s.

Süni qiymət artımının qarşısının alınması, əhalinin artan tələbatının daha dolğun ödənilməsi, istehlakçıların seçim imkanlarının artırılması məqsədilə Dövlət Xidməti və digər aidiyyəti dövlət orqanlarının birgə təşkilatçılığı ilə Bakı şəhərində Novruz Bayramı ilə əlaqədar 8, Qurban Bayramı ilə əlaqədar 29, Yeni il bayramı ilə əlaqədar 8 müxtəlif yerlərdə bazarla müqayisədə daha ucuz qiymətə ərzaq mallarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının və diri qoyunların satış yarmarkaları təşkil olunmuşdur.

Əhali tərəfindən daha çox istifadə olunan malların - 57 adda ərzaq malları, 26 adda tərəvəz məhsulları və 49 adda tikinti materiallarının orta bazar qiymətlərinin səviyyəsi, dinamikası və dəyişmə meylləri barədə məlumatların toplanması və təhlili məqsədi ilə ölkənin bütün regionlarını əhatə edən mütəmadi monitorinqlər davam etdirilmişdir.

Toplanmış məlumatlar müntəzəm olaraq təhlil edilmiş, qiymətlərində dəyişikliklər qeydə alınmış məhsullar üzrə bunun səbəbləri araşdırılmış və nəticələrindən asılı olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tədbirlər

görölmüşdür.

Taxıl məhsullarının süni qiymət artımının qarşısının alınması məqsədilə çörəyin və unun qiymətinin bütün regionlarda mütəmadi monitorinqləri davam etdirilimişdir.

Yeni dərs ilinin başlanması ilə əlaqədar süni qiymət artımının qarşısının alınması məqsədilə məktəbli geyimi və ləvazimatlarının satıldığı obyektlərdə gündəlik monitorinqlər keçirilmişdir.

Hesabat dövründə aparılmış monitorinqlər zamanı süni qiymət artımı qeydə alınmamışdır. Məhkəmə prosesləri, icra üzrə icraat, icraya nəzarət barədə məlumat 2013-cü ildə Dövlət Xidmətinin cavabdeh qismində cəlb edildiyi 430 iş üzrə məhkəmə prosesləri keçirilmişdir. Hesabat dövründə 378 iş üzrə məhkəmə baxışı tamamlanmış, baxılan 87 iş üzrə Dövlət Xidmətinin qərarından verilən şikayət təmin olunmamış, 71 iş üzrə cərimə məbləği azaldılmış, 217 iş üzrə inzibati cərimə xəbərdarlıqla əvəz edilmiş, 1 iş üzrə Dövlət Xidmətinin qərarı əsasında tətbiq olunmuş maliyyə sanksiyası ləğv edilmiş, 2 iş üzrə qərar və göstəriş ləğv edilmişdir. Qalan 52 iş üzrə məhkəmə prosesi hazırda davam edir. Dövlət Xidmətinin tətbiq etdiyi maliyyə sanksiyasının ləğv edilməsi ilə bağlı 1 iş üzrə Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin gəldiyi nəticə Ali Məhkəmənin qərarı ilə qüvvədə saxlanılmış, inzibati cərimə tətbiq edilməsi ilə bağlı Dövlət Xidmətinin 2 qərarının ləğv edilməsi ilə bağlı işlər üzrə qərardan Dövlət Xidmətinin kassasiya şikayəti vermək hüququ olmadığından apellyasiya instansiya məhkəməsinin qərarı qüvvədə qalmışdır. Antiinhisar qanuvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarını ödəməmiş və ya tam həcmdə ödəməmiş 33 təsərrüfat subyekti barəsində ödənilməmiş maliyyə sanksiyasının və vaxtında ödənilmədiyi üçün penyanın tutulmasına dair iddia ərizəsi hazırlanaraq aidiyyəti üzrə məhkəməyə göndərilmişdir.

Hesabat dövrü ərzində məhkəmədə baxılan 2 iş üzrə Dövlət Xidmətinin maliyyə sanksiyası və penyanın tutulması barədə iddiası təmin olunmuş, 5 iş üzrə penyanın məbləği azaldılmışdır.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsinin müvafiq maddələrinə əsasən bəzələrinde inzibati cərimə tətbiq edilmiş 1115 təsərrüfat subyekti haqqında Dövlət Xidmətinin qanuni qüvvəyə minmiş, lakin icra edilməmiş qərarları (o cümlədən əvvəlki dövrdə aparılmış yoxlamaların nəticələri üzrə 439 qərar) müvafiq qaydada icra olunmaq üçün məhkəmə icraçılarına göndərilmişdir.

Vətəndaşlardan daxil olan ərizə və şikayətlərə baxılması ilə bağlı görülmüş işlər Dövlət Xidmətinə 2013-cü il ərzində ümumilikdə 4505 müraciət daxil olmuşdur. 2012-ci ildən baxılması davam edən 48 müraciət (35 müraciət istehlakçı hüququ, 13 müraciət isə digər məsələlərlə bağlı) də nəzərə alınmaqla hesabat dövründə ümumilikdə 4553 müraciətə baxılmışdır. Onlardan 1699 müraciət istehlakçı hüquqları ilə bağlı, 2854 müraciət isə digər məsələlərlə bağlı olmuşdur.

İstehlakçı hüquqları ilə bağlı baxılmış 1699 müraciət üzrə 844 halda müraciət təmin olunmuş, 46 halda araşdırma aparılmış və ərizələrdə qeyd olunan faktlar aşkar edilməmiş, 473 halda vətəndaşlara qanunamüvafiq izahat və tövsiyə verilmiş, 34 halda ərizə baxılması üçün aidiyyəti orqanlara göndərilmiş, 21 halda aidiyyəti üzrə müraciət etmələri tövsiyə olunmuş, 3 halda zəruri sənədlər təqdim edilmədiyindən müraciətə baxılması dayandırılmış, 85 halda müraciət işə alınmış, 193 müraciət üzrə araşdırmalar davam etdirilir.

İstehlakçı hüquqları ilə bağlı baxılmış müraciətlərin sayı ötən illə müqayisədə 1060 müraciət və ya 2,66 dəfə, təmin olunmuş istehlakçı müraciətlərinin sayı is 529 müraciət və ya 2,68 dəfə artmışdır. Digər məsələlərlə bağlı baxılmış 2854 müraciət üzrə 2475 halda müraciət təmin olunmuş, 9 halda araşdırma aparılmış və ərizələrdə qeyd olunan faktlar aşkar edilməmiş, 153 müraciət müvafiq qaydada izahat verilməklə cavablandırılmış, 47 halda ərizə baxılması üçün aidiyyəti orqanlara göndərilmiş, 29 halda müraciətlə bağlı rəy və təklif verilmiş, 33 təqdim edilmədiyindən müraciətə baxılması dayandırılmış, 77 halda müraciət işə alınmışdır. 15 müraciətə baxılması davam etdirilir.

Digər məsələlərlə bağlı baxılmış müraciətlərin sayı ötən illə müqayisədə 92 müraciət və ya 3,3 faiz artmış, təmin olunmuş müraciətlərinin sayı isə 48 müraciət

və ya 1,8 faiz azalmışdır.

İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və istehlak bazarının keyfiyyətli və təhlükəsiz mallarla təmin edilməsində maarifləndirmənin xüsusi rolunu nəzərə alaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, aidiyyəti dövlət qurumlarının, ictimai təşkilatların, istehlakçıların və sahibkarların iştirakı ilə Ağdaş, Ucar, Qobustan, Zərdab, Qazax, Qax, Lerik, Samux, İmişli, Hacıqabul, Füzuli və Salyan rayonlarında, həmçinin Ümumdünya istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi Günü ilə bağlı Bakı şəhərində "Azərbaycanda istehlakçı hüquqları qorunur" mövzusunda Konfranslar keçirilmişdir. Konfranslarda istehlakçı hüquqlarının qorunması sahəsində mövcud vəziyyət və qarşıda duran vəzifələr, istehlakçıların keyfiyyətli və təhlükəsiz mallarla təmin edilməsində sahibkarların vəzifələri, qüsurlu mal satılarkən istehlakçıların hüquqlarının təmin edilməsində və mövcud ticarət qaydalarına əməl olunmasında sahibkarların vəzifələri, istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyət və s. kimi aktual məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Yetişməkdə olan gənc nəslin maarifləndirilməsi məqsədilə 2013-cü il ərzində Bakı Asiya Universitetində, Qafqaz Universitetində, Xəzər Universitetində, Odlar Yurdu Universitetində, Bakı Avrasiya Universitetində, Bakı Qızlar Universitetində, Azərbaycan Universitetində, Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasında, 2 nömrəli Bakı Baza Tibb Kollecinə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinə və Bakı Texniki Kollecinə "İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi prioritet vəzifəmizdir" mövzusunda tələbə və müəllim heyətinin iştirakı ilə seminar keçirilmişdir. Seminarda istehlakçı hüquqları barədə ətraflı məlumatlar verilmiş, bu sahədə dövlət orqanları ilə istehlakçılar arasında əlaqələrin genişləndirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmış, tələbələrin istehlakçı hüquqları ilə bağlı sualları cavablandırılmışdır.

İstehlakçıların maarifləndirilməsi məqsədilə istehlakçıların hüquqlarına dair 16 adda 220 mindən artıq buklet, 6 adda 22 mindən artıq yaddaş kitabçası çap olunmuş və paylanmışdır.

İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi və daha geniş əhali

kütləsinin öz hüquqları barədə maarifləndirilməsi məqsədilə son zamanlar informasiya texnologiyalarından geniş istifadəyə başlanılmışdır. Belə ki, Dövlət Xidməti tərəfindən hazırlanmış maarifləndirici məlumatlar 84 min istifadəçinin elektron poçt ünvanına və respublikada fəaliyyət göstərən mobil operatorların 3 milyon 600 mindən artıq abunəçisinə göndərilmişdir. “İstehlakçı hüquqlarınızı tələb edin!” mövzulu sosial xarakterli reklam Bakı şəhərinin müxtəlif yerlərində 10 ədəd bilbortda 3 ay ərzində yayımlanmışdır.

Təsərrüfat subyektlərini və istehlakçıları maarifləndirmək məqsədi ilə hazırlanmış məlumatların istifadəçilərin elektron ünvanına göndərilməsi işlərinin təşkili məqsədi ilə 210 mindən artıq istifadəçi ünvanının bazası yaradılmış və hazırda bu bazanın genişləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Malların endirimli satışının təşkili və endirimli qiymətlərlə mal alarkən nələrə diqqət edilməli olması barədə maarifləndirici məlumat 210 mindən artıq elektron ünvan sahibinə göndərilmişdir.

Bundan başqa istehlakçıların maarifləndirilməsi məqsədilə gündəlik istehlakda geniş istifadə olunan müxtəlif ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlak xassələri və mal alarkən istehlakçıların nələrə diqqət etməsi, o cümlədən ticarət, ictimai iaşə və digər xidmət sahələrində istehlakçıların bilməli olduqları məsələlərlə bağlı 71 adda maarifləndirici məlumat müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində yayımlanmışdır.

Eyni zamanda, istehlakçıların maarifləndirilməsi məqsədilə yayımlanan “Keyfiyyət möhürü” verilişinin 54 buraxılışının hazırlanmasında AzTV ilə əməkdaşlıq edilmişdir.

Dövlət Xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri üzrə həyata keçirdiyi tədbirlər və onların nəticələri barədə məlumatlar kütləvi informasiya vasitələri ilə mütəmadi olaraq ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Maarifləndirmə işləri sahəsində həyata keçirilən davamlı və çoxsaylı tədbirlər nəticəsində istehlakçı hüququ ilə bağlı vətəndaşlardan daxil olmuş müraciətlərin sayı ötən illə müqayisədə 2, 74 dəfə artmışdır. Bundan başqa qeyri hökumət

təşkilatları vasitəsi ilə Dövlət Xidmətinə göndərilən müraciətlərin sayında azalmalar müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2013-ci ildə Dövlət Xidmətinə istehlakçı hüquqları ilə bağlı daxil olmuş müraciətlərin tərkibində bu cür müraciətlərin sayı 2012-ci illə müqayisədə 48,1 faiz azalaraq 7,87% olmuşdur.

2013-cü ildə ərzaq mallarının keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı 3553 laborator müayinə aparılmışdır. Müayinə aparılmış mallar əsasən taxıl emalı məhsulları, süd və süd məhsulları, konservlər, ət və ət məhsulları, mineral sular və sərinləşdirici içkilər, tamlı məhsullar, yağlar və s. olmuşdur. Müayinə nəticəsində 63 halda malların keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğun olmadığı müəyyən edilmiş və bununla bağlı müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

2012-ci illə müqayisədə aparılmış laborator müayinələrin sayı 1985 müayinə və ya 2,27 dəfə artmış, keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğun olmayan müayinələrin xüsusi çəkisi isə 80 faiz azalmışdır. Belə ki, 2012-ci il ərzində aparılan laborator müayinələrin 9,06 faizində malların keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğun olmadığı müəyyən edilmişdirsə, 2013-cü ilin müvafiq dövründə bu göstərici 1,77 faiz olmuşdur.

Hesabat dövrü ərzində malın mənşə ölkəsini təsdiq edən sertifikatların alınması ilə bağlı Dövlət Xidmətinə elektron qaydada 15143 müraciət daxil olmuşdur. Daxil olmuş müraciətlərdən 650-si üzrə (daxil olan müraciətdə nöqsan olması, sahibkarın özü tərəfindən imtina olunması və s. səbəbdən) imtina olunmuş, 14493 müraciət üzrə ümumilikdə 17331 mənşə sertifikat (MDB üzvü olan dövlətlərə ixrac olunan mallara 12447 ədəd, MDB üzvü olmayan dövlətlərə ixrac olunan mallara 3229 ədəd, Ümumi Üstünlüklər Sistemində (GSP+) daxil olan inkişaf etmiş dövlətlərə ixrac olunan mallara 1655 ədəd) verilmişdir. Eyni zamanda 18 hüquqi şəxs tərəfindən real vaxt rejimində (online) 70 ödəniş həyata keçirilmişdir. Hesabat dövründə verilmiş sertifikatların sayı ötən illə müqayisədə 1173 ədəd (MDB üzvü olan dövlətlərə ixrac olunan mallar 404 ədəd və ya 3, 35

faiz, MDB üzvü olmayan dövlətlərə ixrac olunan mallar 437 ədəd və ya 15,65 faiz, Ümumi Üstünlüklər Sisteminə (GSP+) daxil olan inkişaf etmiş dövlətlərə ixrac olunan mallar 332 ədəd və ya 25,09 faiz) və ya 7,26 faiz artmışdır.

Maarifləndirmə işlərinin genişləndirilməsi, nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi və qabaqalayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, haqsız rəqabətin qarşısının alınması və satılan malların keyfiyyət və təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra müsbət dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki:

1. İstehlakçıların öz hüquqları barədə bilikləri xeyli artmış və onlar qanunla qorunan hüquqlarının pozulmasına qarşı daha barışmaz olmuşlar. Son zamanlar insanlar həm öz istehlakçı hüquqları, həm də təkcə öz istehlakçı hüquqları ilə bağlı olmayan pozuntularla əlaqədar müvafiq təşkilatlara daha çox müraciətlər edirlər. Nəticədə həm istehlakçının öz hüquqları daha yaxşı qorunur, həm də ümumi istehlakçı mənafelərinə zidd hərəkətlərin qarşısı alınmaqla istehlakçıların hüquqları daha yaxşı müdafiə olunur.

2. İstehlak bazarına daxil olan həm yerli istehsal, həm də idxal mallarının keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəriciləri yaxşılaşmışdır. İstehlak bazasında dövriyyədə olan malların ilk baxışdan gözlə görünməsi mümkün olmayan keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin laborator şəraitdə qiymətləndirilməsi zamanı normativ sənədlərlə və ya etiket göstəriciləri ilə müqayisədə kənarlaşma aşkar edilən malların xüsusi çəkisi getdikcə azalır. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya laborator müayinələrə cəlb edilmiş məhsulların sayının əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artımı fonunda müşahidə edilir.

3. Əmtəə bazarlarında malların qiymətlərində süni artım və mal qıtlığı müşahidə edilmir.

4. Malların etiketlərində istehlakçılara daha dolğun və daha düzgün məlumatlar verilir. Əvvəllər malların etiketlərində istehsalçının adı, ünvanı, malın tərkibi, saxlanma şəraiti, enerji dəyəri, istehsal və son istifadə tarixi və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər məlumatlar tam verilmirdisə, indi bu cür

mala demək olar ki rast gəlinmir.

5. Malların etiketlərində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada təyin edilməyən saxlama müddətlərinin göstərilməsi halları demək olar ki, aradan qaldırılmışdır.

6. Təsərrüfat subyektləri istehlakçıların pozulmuş hüquqlarının bərpasına daha məsuliyyətlə yanaşmağa başlamışlar. Son zamanlar təsərrüfat subyektləri istehlakçıların hüquqlarının pozulması barədə müraciətlərə operativ qaydada baxmaqla yanaşı, keyfiyyətsiz və təhlükəli malların satışının qarşısının alınması ilə bağlı da tədbirlər görürlər.

2.2. Azərbaycan bazarında rəqabət mühiti və təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti

Ölkəmizdə dövlətin antiinhisar fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət çoxluq təşkil edən və inhisarçılıq zəruri hesab edilməyən bazarlarda antiinhisar qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilən istiqamət, ikinci istiqamət təbii inhisarların tənzimlənməsidir ki, dövlət tərəfindən onların iqtisadi davranış və fəaliyyətinə nəzarət etməklə yanaşı mövcudluğu mütləq hal kimi qəbul olunur. Təbii inhisarlar istehsalın texnoloji xüsusiyyətindən irəli gələrək rəqabətin olmadığı bazarda əmtəənin (xidmətin, işin) tələbini ödəmək üçün istehsalını həyata keçirən təsərrüfat subyektı və ya təşkilatlardır. Təbii inhisarların məhsulları, xidmətləri digər əmtəə və xidmətlərlə əvəz edilə bilinmədiyindən onlara tələb daim var və bu qiymət dəyişməsindən asılı olmayaraq demək olar ki, sabit qalır. Ona görə də təbii inhisar sahələri çox zaman dövlətin mülkiyyətində saxlanılır və belə sahələrə nəqliyyat, rabitə, kommunikasiya xidmətləri, enerji daşıyıcıları və s. sahələr aid edilir. Inhisarın mövcud olduğu sahələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi müasir dövrdə olduqca ziddiyyətli və eyni zamanda əməli əhəmiyyət kəsb edən bir prosesə çevrilmişdir. Belə ki, bir tərəfdən dövlət özünün xarici iqtisadi mövqeyinə və milli iqtisadiyyatı çərçivəsində sosial vəziyyətinə mənfi təsir edəcək inflyasiyanı azaltmağa və sosial-iqtisadi durumu

sabit saxlamağa çalışaraq bir sıra təbii inhisar sahələrində (elektrik enerjisinin, su və qazın qiymətlərini, dəmiryol, poçt-teleqraf xidmət tariflərini və s.) qiymətləri tənzimləyir, digər tərəfdən isə dövlət təsərrüfat subyektsi olan və yaxud da iqsadiyyatda önəmli rola malik olan inhisarın (məsələn, xammal hasilatı, strateji məhsul istehsalı ilə məşğul olan dövlət təsərrüfat subyektlər və s.) mənafeyinin müdafiəsinə çevrilir. Bu zaman qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi həm milli iqtisadiyyatın inkişafında daxili tələbata, həm də inhisarların maraqlarına və dünya bazarlarında onların mövqeyini qorumaq, onların innovasiyon struktur dəyişikliklərini, irəliləyişlərini, yüksək artım sürətini stimullaşdıran tədbirlərə əsaslanmalıdır. Ona görə də beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inhisar sahələrində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi metodları kimi qiymətlərin əmələgəlməsi prosesinə birbaşa dövlət müdaxiləsi (yəni maya dəyərinin tərkib elementlərinə təsir və s.), təsbit edilmiş güzəştli və sabit qiymətlərin təyini, qiymətlərə daim dövlət nəzarəti və rentabellik həddinin qoyulmasını və s. göstərmək olar. 1996-1997-ci illərdə Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında rəqabətin inkişafının əsas istiqaməti istehsalın təmərküzləşməsinin aşağı salınması və bütün sahələrin inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması kimi müəyyənləşdirildi. Bunun üçün isə təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti və tənzimlənməsi sisteminin yaradılmasına dair müvafiq zəruri tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 109 sayılı qərarı ilə «Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları haqqında» Əsasnamə təsdiq edildi. Amma bu əsasnamə təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini sahəsində ilk addımlardan biri olduğu üçün artıq həmin ildə «Təbii inhisarların tənzimlənməsi» haqda qanun qəbul edildi. Nəticədə təbii inhisar subyektlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üsulları kimi qiymətlərinin (tariflərinin) tənzimlənməsi; mütləq xidmət edilməli olan istehlakçı qrupların və onların əmtəəyə olan tələbatının tam ödənilməsi mümkün olmadıqda, təminatın minimum həddinin müəyyən edilməsi; əmtəə istehsalının həcmnin müəyyən olunmuş göstəricilərinə əməl edilməsinin

təmin olunması və nəhayət, təbii inhisar subyektləri tərəfindən tənzimlənməyən fəaliyyət sahələrinə ayrılan kapital qoyuluşunun razılaşdırılması istifadə olunmağa başladı. Təbii inhisar subyektlərinin qiymət və tariflərinin iqtisadiyyatda və onun inkişafında, rəqabətqabiliyyətliliyin təminində birbaşa təsirini nəzərə alaraq dövlət onların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirməyə başladı və nəticədə, təbii inhisar subyektləri dövlət tənzimlənmə orqanlarının qərarlarını, göstərişlərini və tələblərini yerinə yetirməyə və müəyyən olunmuş formada və qaydada fəaliyyəti haqqında cari hesabatı, maya dəyərinin maddi və əmək məsrəflərini əks etdirən kalkulyasiyanı və qiymətlərin (tariflərin) səviyyəsini, kapital qoyuluşlarının layihələrini və mülki hüquqi müqavilələrini və təsərrüfat əlaqələri haqqında məlumatları həm vergi orqanlarına, həm də inhisarçılıq fəaliyyətini tənzimləyən İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə təqdim etməyə məruz qalırlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimləmə orqanları tərəfindən konkret təbii inhisar subyektinin fəaliyyətini tənzimləmək üçün nəzərdə tutulan və sərf olunan məsrəflərin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Əsasən isə əmtəələrin istehsal (satış) xərcləri, o cümlədən əmək haqqı, xammal və materialların dəyəri, qaimə xərcləri; vergilər və tədiyyələr (sosial sığortası, yol fondu, məşğulluq fondu); ayrı-ayrı istehlakçı qrupların əmtəələrin istehsal olunduğu yerə yaxınlığı və uzaqlığı; istehsal olunan (satılan) əmtəələrin keyfiyyətinin istehlakçıların tələbinə uyğunluğu və digər bu kimi göstəricilər nəzərə alınır. Eyni zamanda təbii inhisar subyektinin müxtəlif qiymətlər (tariflər) üzrə əmtəələrin mümkün satışından əldə olunacaq mənfəət proqnozlaşdırılaraq zəruri hallarda dövlət dotasiyası və köməyinin digər tədbirləri də nəzərdə tutulur. təbii inhisar sahələrinin əsasən dövlətin mülkiyyətində olması səbəbindən onların əsas istehsal fondlarının dəyəri, investisiyaya olan tələbatları, amortizasiya ayırmaları kimi məsələlər vaxtaşırı gündəmə gətirilərək müzakirə olunmuşdur. Ümumən, 15 dekabr 1998-ci ildə «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları (bundan sonra təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətini

tənzimləyən orqanlar) tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda bütün enerji daşıyıcıların qiymətləri, telefon abonent haqqı, istilik təchizat xidmətləri, nəqliyyat tarifləri və əsas kommunal xidmətləri tarifləri təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri olduğundan dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Qeyd etməliyik ki, təbii inhisar sahələrində qiymətlərin təyini və tənzimlənməsi digər inhisar sahələrindən fərqlidir. Qloballaşma proseslərinin təsirini və rəqabətqabiliyyətliliyin təmini nəzərə alınmaqla müasir şəraitdə təbii inhisara aid edilən infrastruktur sahələrinin (elektrik enerjisinin, qazın, kommunal xidmətlərinin, nəqliyyat xidmətlərinin və s.) qiymətlərinin dünya bazar qiymətlərinə yaxınlaşdırılması və dövlətin müəyyən əhali qrupları üçün güzəşt və dotasiyalarının tədricən azaldılması və ləğvinin həyata keçirilməsi prosesi baş verir. Məlumdur ki, güzəşt və dotasiyaların bazar prinsiplərinin tələblərinə cavab vermədiyinə görə onların ləğvüzəruri proses kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin müasir dövrdə yaşayış minimumunun cəmiyyəti bir qrup əhali təbəqəsinin minimum istehlak xərclərini ödəmədiyinə görə dövlət bu sahədə islahatları tədricən aparmaq zərurətində qalır. Bu səbəbdən hazırda real şəraiti nəzərə alaraq onların ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində daha məqbull hesab olunur. Ümumilikdə son nəticədə bu proseslər sosial-iqtisadi həyatda öz təsirini göstərməklə təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirir. Bu da bir faktdır ki, son illər «Rəqabət Məcəlləsi»nin işlənməsi və təsdiqi, əlverişli investiya mühitinin yaradılması və inflyasiya amilləri sahəsində mühüm yer tutan təbii inhisar subyektlərinin (elektrik enerjisi, qaz, su, dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı, rabitə və s.) tariflərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurası tərəfindən «Qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənen malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısının» yeni layihəsinin təsdiqi, «Neft məhsullarının qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi barədə» qərarın təkmilləşdirilməsi və ona düzəlişlərin edilməsi, «Təbii qazın torpdansatış, emal və nəql tariflərinin tənzimlənməsi barədə» qərara əlavə və dəyişikliklər edilməsi, «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» qanuna

düzəlişlərin edilməsi, və s. bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır. Qiymət və tarif siyasəti bütün bu dəyişikliklər nəticəsində daxili bazarda inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Respublikada neft və neft məhsullarının qiymətləri və onların tənzimlənməsi ardıcılığını təhlil etdikdə aydın olur ki, 1997–ci illə müqayisədə 1998-ci ildə əsasən xam neftin (41,1 %), mazutun (16,3 %), dizel yanacağının (11,1 %) qiymətlərinin aşağı salınması dövlətin daxili bazarı və yerli istehsalçıları qorumaq siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Amma onu da qeyd etməliyik ki, milli iqtisadiyyatımızın formalaşdığı keçid dövrü üçün xarakterik olan qoruma və himayədarlıq prinsipləri artıq formalaşmış bazar şəraitində də uzun müddət davam edə bilməz. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 30 dekabr tarixli, 247 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunan tariflərin (qiymətlərin) formalaşması və tətbiqi üzərində dövlət nəzarətinin təşkil edilməsi Qaydaları»na, «Neft məhsullarının qüvvədə olan aksiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 06 yanvar tarixli, 1 nömrəli qərarına və Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurasının 2007-ci il 06 yanvar tarixli iclasının protokoluna əsasən 2007-ci il 08 yanvar tarixindən neft məhsullarının topdansaşatış və pərakəndə satış qiymətləri təyin edilir.

İqtisadiyyatdakı əhəmiyyəti ilə yanaşı təbii inhisar sahələrindən olan dəmiryol nəqliyyatı və metropolitenhəm də sosial əhəmiyyətli dir. Nəqliyyat sektorunda tariflərin tənzimlənməsinə gəldikdə bu proses ilk dəfə 1994-cü il 2 noyabrda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 374 sayılı qərarı ilə «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserininin sərnişin, baqaj, poçt və yük daşıma tariflərinin tənzimlənməsi ilə həyata keçirilib. Əhalinin sosial vəziyyəti nəzərə alınmaqla aviadaşımalara tariflər respublika vətəndaşları üçün mərhələlərlə həyata keçirilməklə birinci mərhələdə həmin tariflərin 40 faizli güzəştə tətbiq edildi. Paralel olaraq 14 noyabr 1994-cü il Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 388 sayılı qərarı ilə Azərbaycan dəmiryolu nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşınması

tariflərinin tənzimlənməsi həyata keçirildi. Nəticədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 24 oktyabr tarixli 367 sayılı və 1994-cü il 27 iyun tarixli 251 sayılı qərarlarını, minimum əmək haqqının və inflyasiyanın artmasını nəzərə alaraq, habelə sənişin qatarlarının mənfəətlə işləməsini təmin etmək məqsədilə dəmiryol nəqliyyatı ilə sənişin daşıma tarifləri də artırıldı. «Dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunan tariflərin (qiymətlərin) formalaşması və tətbiqi üzərində dövlət nəzarətinin təşkil edilməsi Qaydaları»na və Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurasının 2007-ci il 08 yanvar tarixli iclasının protokoluna əsasən hazırda dəmiryolu nəqliyyatı ilə sənişin və yük daşınması tariflərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir və sənişin daşıma üzrə yeni tariflər istiqamət və məsafədən asılı olaraq adi qatarlarda 3,0-19,0 manat, sürət təsərrüfat subyekt qatarlarında 14,0-25,0 manat, sadə elektrik qatarlarında 0,20-2,0 manat, sürətli elektrik qatarlarında isə 0,6-6,0 manat arasında təyin edilmişdir. Amma aparılan araşdırmalar Dəmiryol lokomotivləri parkının yenilənməsinə ehtiyac olduğunu üzə çıxarmışdır. Belə ki, Sənişin vaqonlarının 80%-i 15 ildən çoxdur ki, istifadə olunur və yük vaqonlarının yarıdan çoxunun əsaslı təmirə ehtiyacı olduğu aşkar edilmişdir. Ona görə də 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin infrastrukturunun yeniləndirilməsi ilə bağlı Sərəncamına uyğun olaraq, Dəmir Yolu nəqliyyatı sisteminin 2010-2014-cü illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsi hazırlanmışdır. 2009-cu ildə dəmir yollarının inkişafına yönəldilmiş investisiyanın həcmi 1,7 milyon manata bərabər olmuş, 18,3 km yol əsaslı təmir edilmiş, 9 km yolda istismara yarasız relslər calasız relslərlə əvəz edilmişdir. Bu dövrdə 12 ədəd elektrovoz və 14 ədəd teplovoz müxtəlif həcmli təmirdən keçirilərək istismara verilmiş, 341 ədəd sənişin vaqonu, 3864 ədəd yük vaqonu, 270 ədəd konteyner əsaslı və depo təmirindən keçmişdir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və virtual sistemin yaradılması istiqamətində atılan addımlar dəmiryol nəqliyyatı sistemində də təsir etmişdir və hazırda dəmiryolunda biletdə satış tam kompüterləşərək ADY-nun lokal şəbəkəsinə qoşulmuş, beynəlxalq marşrutlarda hərəkət edən qatarlara biletdə satış proqram təminatları tam işlənilib

həyata keçirilir. metropolitenlə sənişin daşınma tarifləri hazırda 5 qəpikdən qaldırılaraq 20 qəpik həddində müəyyən edilmişdir. Hər iki sektorun tariflərinin enerji daşıyıcıların, xüsusilə də elektrik enerjisinin qiymətindən asılılığının yüksək olması onların tariflərinə təsirsiz ötürür. Belə ki, 2012-ci ilin iyul ayında nəqliyyat sektorunda sənişindəşmə tarifləri 2,1 faiz azalmış, yükdaşmə tarifləri isə 3,7 faiz artmış,dəmiryolu nəqliyyatında 10 ton yükün 1 km məsafəyə daşınmasının orta tarifi ixrac üzrə 0,3 faiz ucuzlaşmış, yerli əlaqə üzrə 34,1 faiz, idxal üzrə 4,8 faiz bahalaşmışdır. Ümumən sənişindəşmə tarifləri beynəlxalq əlaqə üzrə 1,8 faiz bahalaşmışdır. Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə MDB ölkələrinə yükdaşmə tarifləri 0,9 faiz bahalaşmış,digər xarici ölkələrə isə 0,1 faiz ucuzlaşmış; hava nəqliyyatında digər xarici ölkələrə sənişindəşmə tarifləri 5,5 faiz, MDB ölkələrinə yükdaşmə 0,6 faiz, sənişindəşmə tarifləri isə 4,6 faiz ucuzlaşmış,boru kəməri vasitəsilə neftin nəql olunma tarifi 5,6 faiz bahalaşmışdır.

İqtisadi və sosial həyata təsiri yüksək olan təbii inhisar sahələrindən biri də suyun istifadəsi ilə bağlıdır. 1995-ci ildə və 1996-cı ildə 1 kub metr içməli suyun müvafiq olaraq maya dəyəri 212 AZM və 250 AZM olmasına baxmayaraq əhaliyə satılan qiyməti cəmi 24 AZM müəyyən olunmuşdu. Sonradan 24.06.1996-cı ildə suyun qiyməti 6,25 dəfə artırılaraq 150 AZM (denominasiyanı nəzərə alsaq 0,03 AZN) çatdırılmışdır. Lakin suyun tarifi maya dəyərindən xeyli aşağı olmasını nəzərə alaraq 2011-ci ildə AR Tarif (qiymət) Şurasının iclasının qərarına əsasən ölkənin iri şəhərləri sayılan Bakı,Sumqayıt,Gəncə,Mingəçevir,Şirvanvə Xırdalanda ghali qruppu üçün ƏDV-də daxil olmaqla hər 1 kub metr üçün 0,30 AZN , respublikanın digər regionlarında 0,25 AZN, qeyri-əhali qrupları üçün bütün ölkə ərazisində 1,0 AZN təyin edildi. Kanalizasiya xidmətləri tariflərinin də bu sahə ilə ləqəsi nəzərə alınaraq tullantı sularının axıdılmasına görə tariflər əhali qrupu üzrə 0,06 AZN, qeyri-əhali qrupları üzər isə 0,3 AZN müəyyənləşdirildi. Amma sudan sənaye və digər sahələrdə xammal kimi istifadə olunması onun ümumi iqtisadi təsirini artırır. Bu baxımdan ondan xammal kimi istifadə edən bütün istehlakçılar üçün suyun tarifi dəyişdirilməmiş və əvvəlki, səviyyəsində , yəni

1 kub metr üçün 1,2 AZN həddində saxlanılmışdır. Lakin suyun həyat üçün əhəmiyyəti və onu təbii resurs kimi qənaətlə istifadə etmə zəruriliyini nəzərə alaraq dövlət sayğac olmayan mənzillərdə hər nəfərə aylıq su istehlak normasını 6 kub metrdən 5 kub metrə endirmişdir. Paralel olaraq su xidmətləri sahəsində səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə istilik təchizatı məsələlərinə də diqqət yetirilir. Belə ki, 1 kvadrat metr yaşayış sahəsinin qızdırılması üçün əhali qrupları üzrə ƏDV-də nəzərə alınmaqla istilik təchizatı tarifi aylıq 0,15 AZN, qeyri-əhali qrupu üzrə isə hər 1 kub metr həcm üçün aylıq 0,25 AZN, 1 Qkal istilik üçün isə 30,0 AZN müəyyən olunur. İsti su ilə təminatla gəldikdə əhali qrupu üzrə bu 1 kub metr isti su üçün 0,40 AZN, 1 Qkal –yə görə 8,0 AZN , bir nəfər aylıq isti su norması 2 kub metr, qeyri-əhali qrupu üzrə bu tarif 1 kub metr isti su üçün 1,5 AZN, 1 Qkal-yə görə 30 AZN müəyyənləşdirilib. Bunu aşağıdakı cədvəllərdən də görmək olar.

Hazırda Dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşu üçün nəzərdə tutulan vəsaitinin 1933,6 mln. manatının (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 33,0%-i) nəqliyyat layihələrinə yönəldilməsi bu sahənin prioritetliyinin göstəricisidir. Kommunal infrastruktur layihələrinə 922,5 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 15,7%-i) , su ehtiyatları və irriqasiya layihələrinə 198,9 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 3,4%-i) , sənaye və energetika layihələrinə 413,1 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 7,1%-i) təşkil etmişdir.

III FƏSİL. İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PRİORİTETLƏRİ

3. 1. Azərbaycanda inhisarçılıq fəaliyyətinin və rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin yolları

Ölkədə bazar münasibətləri inkişaf etdikcə, yetkinləşdikcə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasında, zəiflədilməsində effektiv rəqabət mühiti yaratmaq məqsədi ilə dövlət mexanizminin bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi problemi aktuallaşır.

Təcrübə göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafın əsas komponentlərindən biri olan işgüzar münasibətlərin iştirakçılarının maraqlarının konsensusunu təmin etmək, bu sahədə irəliləyişlərə nail olmaq çox çətindir. Belə ki, rəqiblər bazarın inhisarlaşmasına qarşı birgə qarşıdurduqları bir şəraitdə rəqabət artıq bazar subyektləri tərəfindən tənzimləmə prosesinə qoşulur ki, bu tənzimləmə nəinki dövlət, həm də bazarın iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilir. Bazara xarici investisiyaların daxil olması ilə tənzimləmə həm də xarici rəqiblər tərəfindən də dəstəklənir ki, bu da bazarda əmtəənin keyfiyyəti, çeşidi və digər göstəricilərin yaxşılaşmasına müsbət təsir edir. Bununla belə, səmərəli rəqabət mühiti yaratmaq və onun daimi olmasını təmin etmək təsərrüfat subyektləri arasında sağlam iqtisadi rəqabətin təmin edilməsinin vasitə və metodlarının sərbəst seçilməsinin səlahiyyətləri müvafiq dövlət orqanlarının üzərinə düşür. Əgər rəqabət dövlət səviyyəsində qorunmazsa, inhisarçılıq fəaliyyəti və haqsız rəqabət formaları qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmazsa, bu son nəticədə rəqabətin, azad sahibkarlığın olmamasına və iqtisadi fəaliyyətin inhisarların əlində cəmlənməsinə gətirib çıxara bilər. Belə halların qarşısının alınması həm yerli, həm də xarici təsərrüfat subyektləri üçün səmərəli rəqabət mühitini yaratmaq məqsədi ilə dövlət öz milli iqtisadiyyatı çərçivəsində rəqabət mühitinin və inhisarçılıq fəaliyyətinin

tənzimlənməsinin inzibati və normativ metodlarından geniş istifadə etməlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda çox vaxt qanunverici istiqamət kimi qeyd olunan inzibati tənzimləmə metodu dövlətin antiinhisar siyasətinin əsas vasitəsi, aləti olmaqla haqsız rəqabətə qarşı tədbirləri özündə əks etdirir və bu sahədə müvafiq qanunların qəbul olunması, onların yerinə yetirilməsinə nəzarətin institusional və təşkilati baxımdan təmin edilməsi iqtisadiyyatın inhisarlaşmasının qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq problemin həllinə belə yanaşma rəqabətin təkrarlanmasına və daimiliyinə gətirib çıxarır, bazara giriş və çıxışın tənzimlənməsinə, bazar təmərküzləşməsinə qarşı tətbiq edilir. Bir sıra ölkələrdə məhz bazara giriş və çıxışın çətinliyi onların mütəmadi monitorinqinin aparılmasını qarşıya bir vəzifə kimi irəli sürülür. Bu vəzifənin əməli cəhətdən reallaşdırılması ilə bazarın təmərküzləşməsi indeksləri hesablanır və vaxtaşırı dərc edilir. Məsələn, Yaponiyada bu bir təsərrüfat subyekti üçün 50 %, Böyük Britaniya və Fransa üçün 25% , Rusiya və Azərbaycan üçün 35%-dir. Əlbəttə təmərküzləşməni əks etdirən belə kəmiyyət göstəriciləri kifayət qədər nisbi götürülür və bu nisbilik bazarın strukturunun ölçüləri ilə onun iştirakçılarının davranışı arasında əlaqənin heç də həmişə birbaşa olmaması ilə əlaqəlidir və bu da, öz növbəsində dəqiqliyi problemini yarada bilər. Ona görə antiinhisar qanunvericiliyində təmərküzləşmənin belə hədd göstəriciləri ölkəmizin qloballaşma proseslərinə və gələcəkdə ÜTT üzv olma arzusu, xarici siyasətin get-gedə liberallaşdırılmasını nəzərə alaraq vaxtaşırı müvafiq dəqiqləşdirilmələr aparılmalıdır ki, iri sahibkarlığın inkişafına zərər gətirməsin. İnteqrasiya prosesləri nəticəsində dövlət rəqabətin və sahibkarlığın inkişafı üçün çalışır və bu da qloballaşma şəraitində rəqabət mühitinin səmərəli edilməsi üçün dövlət tənzimləməsinə yeni yanaşma və tələblər qoyur, dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin antirəqabət fəaliyyətinin aradan qaldırılması, inzibati maneələrin yenidən dəyərləndirilməsini, rəqabətin inkişafında infrastruktur məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasını və s. tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər hələ yeni formalaşan və tam olaraq inkişaf etməmiş rəqabət mühiti şəraitində

dövlət tədbirləri bazara yeni iştirakçıların daxil olması ilə bağlı inzibati maneələrin aradan qaldırılmasına, fəaliyyəti ilə rəqabəti məhdudlaşdırma hallarına səbəb olan dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərini nəzarət və müşahidə funksiyalarının bölgüsünün aparılmasında, buraxılan nöqsanlara görə işdən azad etmədə və s. kimi hallar əksini tapırdısa, artıq inkişaf etmiş rəqabət mühiti şəraitində dövlət tədbirləri rəqabət siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi və iştirakçılara izah edilməsinə, yeni inzibati maneələrin yaranmasının qarşısının alınmasına istiqamətlənir. Bu isə öz növbəsində gələcəkdə qarşılaşa bilinən inhisarçılıq məhdudiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və kartellərin yaranması halının aradan qaldırılması, mövcud olanların isə dayanıqlılığını zəiflədilməsinə səbəb ola bilər. Hal-hazırda milli iqtisadiyyatlar çərçivəsinə xas olan köhnə tip tənzimləmə sisteminə enerji şirkətləri – dövlətə məxsus monopoliyalar misal ola bilər. Bu zaman hökumət kiçik həcmli əməliyyatlarla bağlı qərarları təsdiqləyir, sahəyə rəhbərlik edən qurum isə həm sahibkar, həm də tənzimləyici kimi çıxış edir. Bu zaman dövlətə məxsus təsərrüfat subyekti rəqabətdən müdafiə olunur. Lakin bu müdafiə həmin subyektin bütün xərclərini qapamaq imkanı verməyə də bilər, çünki subsidiyalara və çarpaz subsidiyalara icazə verilsə də və bütün bu kimi müdafiə halları siyasi formada dəstəklənsə də qloballaşma şəraitində müvəqqəti xarakter daşıyır. Ona görə də həm müasir və həm də qloballaşmanın tam başa çatdığı şəraitdə inkişaf tələblərinə cavab verən yeni tip tənzimlənmə metoduna ehtiyac duyulur. Qloballaşmanın təsiri ilə milli sərhədlərin açılması xüsusi kapitalın bazara daxil olması imkanını artırır və bazarlarda yeni təsərrüfat subyektləri yaranır. Amma müxtəlif milli qanunvericiliyin təsiri ilə onlara təsir dərəcəsi də müxtəlif olur. Bir sıra hallarda daxili iqtisadiyyatı qoruma təbliği altında dünyəvi rəqabətin şərtlərinin dəyişməsi halları baş verir və investorlar dövlətlərin həddən ziyadə müdaxiləsindən yaxa qurtarmağa can atırlar. Ona görə qloballaşma prosesinin tələbləri nəticəsində sahənin tədricən liberallaşması və artımı müşahidə olunur ki, bu da fərdi formada rəqabət mühitini formalaşdırır. Amma liberallaşdırılmış, özəlləşdirilmiş sektorun

tənzimlənməsi məsələsi yenidən gündəmdə durur və bu yeni münasibətlərlə, iqtisadi, siyasi, sosial, ekoloji, institutsional dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu da yaranan şəraitə uyğun olan, ona cavab verən yeni vasitə və yanaşmaların təyin edilməsini tələb edir. Bəs bu yeni vasitə və yanaşma nədən ibarət olmalı, hansı istiqamətdə aparılmalıdır? Bu suallara cavab tapmaq üçün yeni və köhnə tənzimləmə metodlarını müqayisə etməyə çalışaq. Əvvəla, köhnə tip tənzimləmə metodlarına nəzər salsaq, onların əsasən - qiymət və texniki standartları müəyyənləşdirməkdən, sahibkarlığa nəzarət mexanizmlərinin təyinindən ibarət olduğunu görürük. Qeyd etmək lazımdır ki, köhnə tip tənzimləmə metodları bir sıra hallarda ziddiyyətli (bir çox hallarda sahələrarası əlaqələr, ekoloji və sosial problemlər nəzərə alınmadan tətbiq olunduğuna görə), hətta müəmmalı, əksər hallarda qeyri-şəffaf və gözlənilməz idi. Müasir dövrdə bir sıra ölkələrdə artıq tətbiq edilməyə başlayan və geniş təbliğ olunan yeni tip tənzimləmə metodlarının məqsədi – zəruri sahələrdə rəqabəti formalaşdırmaq, aydın, şəffaf qanun və mexanizmlərdən istifadə etməklə inhisarçı şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləməkdir. Dövlət tənzimləyici orqanına dair əsas tələblərə isə müstəqillik və ya özünüidarə, səlahiyyət; şəffaflıq və cavabdehlik, aydın, şəffaf və sabit qanunların qəbulu aid edilir. Amma dövlət orqanları ilə yanaşı qloballaşma şəraitində müstəqil tənzimləyicilərə tələb də yaranır. Müstəqil tənzimləyicilərə olan tələb isə investorları gözlənilməz risklərdən qorumaq, istehlakçıları inhisarların səlahiyyətlərini aşmasından mühafizə etmək, bütün bazar iştirakçılarına beynəlxalq və milli qanunları, bu sahə üzrə onlar arasında fərqi izah etməkdir. Gündəmdə müzakirə olunan ikinci sual – «investorlar niyə mühafizə olunmalıdırlar?» sualıdır. Fikrimizcə bunun bir neçə səbəbi var. Əvvəla mənfəət əldə etmək üçün böyük məbləğdə kapital xərcləri tələb olunur; ikincisi, investorlar qoyduqları sərmayənin əvəzini əldə etmək üçün uzun müddət gözləməli olurlar; üçüncüsü, investorlar rəqabət oyunu üçün aydın qanunlar tələb edirlər və nəhayət, investorların şübhələri ölkəyə etibarlarını azaldır, xərclər yüksək olduqda isə kapitalın dəyərlərini artırır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatlar çərçivəsində müasir dövrdə dövlət tənzimləyicisinin ümumi vəzifələrinə -

fəaliyyətə lisenziyaların verilməsi, hüquqi qüvvəsinin dayandırılması, dəyişdirilməsi və ləğvi; fəaliyyətin lisenziya tələblərinə cavab verib-vermədiyinin yoxlanılması; təbii inhisar tarif dərəcələri üsulları və qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi; bazar iştirakçıları arasındakı mübahisələrin həlli və bu prosesdə yaxından araçı-iştirakçı olmaq; qanuna riayət etməmə müqabilində cərimələrin təyini, tətbiqi və s. aid edilməlidir. Qloballaşma şəraitində inzibati (qanunverici) tənzimləmə metodları ilə yanaşı geniş tətbiq olunan metod normativ-istiqləndirmə metodudur. Bu metod dövlət sifarişləri, vergilər, bank faizləri və dövlət subsidiyaları vasitəsilə reallaşdırılır. Dövlət bu vasitələrdən istifadə etməklə bir qayda olaraq milli bazarın müxtəlif segmentlərinə təsir edir və orada rəqabətin intensivliyini tənzimləyir. Bu metodun tətbiqində əsas məqsəd isə sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqdır ki, bu da prioritet sahələri inkişaf etdirmək üçün dövlət sifarişləri, dövlətin vergi güzəştləri və subsidiyalar tətbiq etməsi ilə həyata keçirilir. Dövlətin biznesi inkişaf etdirmək və sahibkarların hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək, onları dəstəkləmək istəyi isə həyata keçirilən nəzarət, dövlət qeydiyyatı və lisenziyaların verilməsi qaydaları və müddətinin sadələşdirilməsi və «onlayn» (virtual) sisteminə keçmə, mütləq sertifikatlaşdırmaya məruz qalan məhsulların siyahısının azaldılması, vergi hesabat və mühasibat uçotu sənədlərinin sadələşdirilməsi və s. tədbirlərin tətbiqi ilə reallaşdırıla bilər. Belə tədbirlərin sayının artırılması həm rəqabət mühitinin təşkilati-intstitutsional şərtlər baxımdan əlverişli olmasına, həm də dövlət tənzimləyici orqanları tərəfindən nəzarət prosedur qaydalarının aparılması üçün tələb edilən dövlət xərclərinin azalmasına səbəb olar.

Qloballaşma şəraitində müstəqil tənzimləyicilərin üstünlüklərinə investisiya mənbələrinə qənaət etmə, xərcləri azaltma imkanlarının təyini, dünya üzrə sənaye inhisarları riskini azaltma və sahələr arasında təcrübə mübadiləsinə şərait yaratmaq ola bilər. Əsasən dünyada mövcud olan enerji, investisiya ilə bağlı problemlər siyasi motivlərdən bəhrələnən inhisarların çoxalması riskini artırır. Ona görə müstəqil tənzimləyicilərin formalaşdırılması ilə yanaşı müasir dövrdə milli

iqtisadiyyatlar çərçivəsində dövlət tənzimləyici orqanların fəaliyyəti, onların tənzimləmə xüsusiyyətlərinə diqqət artmaqdadır. Ölkələrin sərhədləri çərçivəsində isə milli orqanların yerli təşkilatlarının antiinhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsində müsbət və mənfi tərəflərinin müəyyən edilməsi aktuallaşır. Yerli tənzimləyicinin üstünlükləri kimi yerli şəraitlə daha yaxşı tanış olması və fəaliyyəti tənzimlənen təsərrüfat subyektləri üzərində monitorinqi daha səmərəli həyata keçirə bilməsi, birbaşa məsuliyyət daşması, yerli hakimiyyət orqanları ilə koordinasiya işini daha yaxşı həyata keçirə bilməsi və s. çıxış edir. Amma yerli tənzimləyicinin fəaliyyətinin mənfi tərəfləri də var ki, bunlarada aşağıdakılar aid olunmaqla həyata keçirilən siyasətdə nəzərə alınmalıdır:

- kiçik ərazilərdə yerli şəraitlə daha sıx tanış olması tənzimlənen iqtisadi formasiyalarda tənzimləyicilərin sui-istifadə hallarını artırır;
- yerli ekspert çatışmazlıqları hiss olunur;
- onlara kənar (bir sıra hallarda mərkəzi) inzibati təsirlərin mövcudluğu qərarların qəbul olunmasında desentralizasiya imkanı yarada bilmir;
- sənayedəki iqtisadi artım, məhsul çeşidinin çoxalması, mərkəzlə yerlər arasında məsafə, çatdırma və digər problemlər qiymətlərin şişirdilməsinə qarşı nəzarəti çətinləşdirir və s.

Müasir dövrdə qiymətləndirmə fəaliyyətinin tənzimlənməsi, əsasən, iki istiqamətdə aparılır. Bunlardan biri, onun dövlət tənzimlənməsidir, ikincisi isə özünü-tənzimləmə istiqamətində mövcud olur. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət orqanları istər mərkəzi, istərsə də regional səviyyədə əmtəə bazarında özünün hegemon vəziyyətindən sui-istifadə edən təsərrüfat subyektlərinə qarşı iqtisadi tənzimləmə tətbiq edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdə dövlətin rəqabət siyasəti bir qayda olaraq inhisarçıların məhsullarına qiymətlərin müəyyən edilməsinə qarşı deyil, sadəcə olaraq inhisara gətirib çıxaran şəraitin aradan qaldırılmasına, yəni qiymət sövdələşməsinin, qiymət diskriminasiyasının, dempinq və s. kimi amillərin qadağan edilməsinə yönəldilir. Dünyada baş vermiş iqtisadi böhran və bir sıra ölkələrin valyuta məzənnəsi və

monetar, fiskal siyasətləri sahəsində apardıqları antiböhran tədbirləri daxili bazar və dünya bazar qiymətlərində kəskin fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə dünyada neftin qiymətinin qalxmasına baxmayaraq məhsul artıqlığı, investisiya çatışmamazlığı və s. səbəblərdən bir sıra ölkələrin məhsullarının qiymətlərinin çox aşağı düşməsi prosesi müşahidə olunur. Belə bir vəziyyətdə daxili bazarda proteksionist tədbirlərlə yanaşı beynəlxalq aləmdə yerli təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq üçün inhisar mövqeli məhsullar üzrə qiymətkoymanın metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə, makroiqtisadi səviyyədə və dünya iqtisadiyyatı üzrə qiymətlərin təhlili və proqnozlaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Əlbəttə, qloballaşma prosesi əsasında daxili qiymət siyasətində əsas məqsəd dünya qiymət sistemində uyğunlaşmaqdır və bu sahədə əsasən xidmət, nəqliyyat və rabitə sferasında, yanacaq-enerji komplekslərində qiymətlərin formalaşması, regional integrasiya prosesləri çərçivəsində regional qiymət siyasətinin formalaşdırılması, müdafiə və strateji təyinatlı məhsullara xüsusi qiymətkoymanın tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, qiymət və tariflər üzərində nəzarətin müasir forma və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanaraq tətbiq edilməsi inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin prioritet təkmilləşdirmə istiqamətlərindən hesab oluna bilər.

Integrasiya şəraitində bazara yeni iştirakçıların daxil olmasına mane olan inzibati maneələrin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər müxtəlif iqtisadçılar və dövlətlər arasında müzakirə obyektinə çevrilir. Bu isə idxal və ixrac rüsumlarının rəqabətə təsirinin təhlil və təftişinin mütəmadi aparılmasını tələb edir. Bazara daxil olma imkanlarının qiymətləndirilməsi risk və mənfəətin təhlil edilməsini tələb etdiyindən sahəyə daxil olmada əsas məhdudiyyətlər kimi məhsulun idxal və ya ixracı üçün qanunla bərkidilmiş xüsusi hüquq, güzəşt, sanitariya-gigiyenik, texniki və s. tələblərin olmasını, lisenziyanın zəruriliyi, müəlliflik hüququ və patentləri, texnoloji sirləri, beynəlxalq ticarətdə istifadə olunan gömrük tarifləri, kvotalar, idxal-ixraca olan birbaşa qadağalar və ya məhdudiyyətlər, beynəlxalq ticarəti həyata keçirməyə mane olan qanunverici

aktların olması, bazara daxil olma üçün müxtəlif müddəaların yerinə yetirilməsinə tələblərin qoyulması və s. göstərə bilərik. Bütün bu texniki- təşkilati şərtlər isə sahəyə daxil olma üçün tələb olunan xərclərin artmasına və bazara giriş zamanının uzanmasına səbəb olur. Bu səbəbdən dövlət yerli istehsalçı və istehlakçıların maraqlarının qoruyucusu kimi çıxış edərək öz tənzimləmə səlahiyyət və imkanlarından istifadə edir. Bu da rəqabəti gücləndirmək, onu intensiv etmək üçün bazardan çıxış maneələrini artırmaq meylini yaradır. Çünki, bazara giriş nə qədər asan, ondan çıxış isə nə qədər çətin olursa, bazar iştirakçıları olan təsərrüfat subyektləri bir o qədər bazarda qalaraq rəqabət aparmağa məcbur olur.

Ümumən, dövlət müasir şəraitdə öz siyasətində antiinhisar tədbirlərinə nisbətən rəqabəti müdafiə tədbirlərinə üstünlük verməklə tənzimləyici nəzarət məqsədlərinin, tənzimləmə həddlərini, istifadə olunan metod və tədbirlərin, nəzarətin təşkili formalarının və s. dəyişdirilməsi kimi mexanizmlərə diqqəti artırmalıdır.

Qlobal maliyyə böhranı və onun nəticələrinin aradan qaldırılması bir məqsədi ilə xərclərinin (maliyyə xərcləri və dövlət işçiləri) azaldılması və zəruri xərclərin isə istifadəsi (həm də zaman baxımından) səmərəsinin artırılması istiqamətində aparılan işlərin miqyası genişlənir. Ümumən, bu tənzimləmənin təsirinin qiymətləndirilməsinin təhlilini və sosial-iqtisadi effektlərin hərtərəfli araşdırılmasını dəyərləndirilməsini ləğv edir. Rəqabət mühitinin formalaşması istiqamətində dövlət tənzimlənməsinin təsirinin qiymətləndirməsi dinamikada, yəni dəyişən iqtisadi mühit şəraitində nəticə və effektlərin, onların parametrlərinin təhlilini nəzərdə tutur. Baxmayaraq ki, tənzimləyici sisteminin təsirin təşkili bir qayda olaraq müəyyən zaman kəsiyində iqtisadi mühitin sabit olduğu bir halda xərc və qazancın təhlili aparılır. Bu isə rəqabət, dövlət tənzimləməsi və təsirinin səviyyəsinin eyni vəziyyətdə olmasını, yəni parametrlərin dəyişməz olmasını xarakterizə edir. Qloballaşma şəraitində isə iqtisadi mühit sabit olmadığından dövlət tənzimləməsinin təsiri effekti də eyni vəziyyətdə qala bilmədiyindən təsirin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə tələb artır. Fikrimizcə

qiymətləndirmə nəinki qanunlara, həm də bu sahəyə müəyyən qədər təsiri olan bütün hüquqi-normativ aktlara şamil edilməlidir, eyni zamanda ictimai (ictimaiyyət tərəfindən) qiymətləndirməni də özündə əks etdirməli, geniş əhatə dairəsinə malik olmalıdır. Dövlətin maliyyə və kadr resurslarının məhdudluğu təsirin miqyas və dərinliyinin qiymətləndirilməsində mütləq hesab edilən şərt kimi götürülməlidir. Köhnə qanun və normativ-hüquqi aktların təsiri ilə yanaşı yeni qəbul ediləcək aktların təsiri də proqnozlaşdırılmalı və onların təsiri müxtəlif vəziyyətlər (inkişaf etməmiş rəqabət, zəif inkişaf etmiş rəqabət və inkişaf etmiş rəqabət üçün), bütün səviyyələr (milli, regional, lokal-yerli) üçün müəyyənləşdirilməlidir. Bir sıra normativ-hüquqi aktların inzibati xarakter daşıyaraq rəqabətin səmərəliliyinin artırılmasına təsirinə cüzi olması onların səmərəsiz olmasına işarədir. Ona görə bir sıra ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniyada) tətbiq edilən rəqabət filtri adlanan test sistemindən istifadə olunur ki, bu da müəyyənləşdirilmiş sualları cavablandırmaqla bazarda rəqabət mühitinin vəziyyətini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Lakin uzun müddətli araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, belə testlər də qarşıya qoyulan tələbləri ödəmir və bazardakı vəziyyəti tam açıqlaya bilmir. Məsələn, mikroiktisadiyyatda qiymət üzrə rəqabətə iki və daha artıq təsərrüfat subyekti arasında (Bertranın qiymət rəqabəti modeli) baxılır, halbuki, olipolik bazarda təmərküzləşmə səviyyəsi həddən artıq yüksək olsa da qiymətlər rəqabət səviyyəsində təyin olunur və qiymətlər bazarda hökmran mövqenin real vəziyyətini əks etdirə bilmir. Ona görə rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsi qaydalarının özlərini tənzimləyən qanunverici normaların tətbiqinə ehtiyac var.

3.2. Müxtəlif bazarlarda rəqabətin dinamik vəziyyətindən asılı olaraq dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritetləri

Dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin antirəqabət fəaliyyətinin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - Qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş rəqabət siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin

izaş edilməsi. Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Qeyri-formal üstünlüklərin, dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə diskriminal yanaşma, əsası olmayan yoxlamaların aparılması, inzibati vasitələrlə təsirlərin göstərilməsi və s. halların aradan qaldırılması. İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Rəqabəti məhdudlaşdırma əməllərinə görə vəzifəli şəxslərin diskvalifikasiya edilməsi, zəruri hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə.

Inzibati maneələrin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - Rəqabət mühitinin yeni inzibati maneələrin yaranmasından müdafiə. Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda- Bazara yeni iştirakçının daxil olması üçün iqtisadi baxımdan əsassız qoyulan icazə, mütləq prosedur qaydaları və tələblərinin azaldılması; Nəzarət üzrə funksiyaların (sınaqların, ekspertizanın və ölçmələrin aparılması, yoxlamaların aparılması qaydaları və zamanının, cərimələrin məbləğinin və tətbiqi şərtlərinin, icazələrin verilməsi, fəaliyyətin dayandırılması şərtlərinin) düzgün həyata keçirilməsinin izlənməsi; Sahədəki təsərrüfat subyektlərinin sayına nəzarət; Əmtəə və xidmətlərin parametr və xarakteristikalarına dövlət tərəfindən qoyulan mütləq tələblərin sayının azaldılması. İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Bazara daxil olan yeni iştirakçılar üçün inzibati maneələrin ləğv edilməsi; Nəzarət üzrə funksiyaların (sınaqların, ekspertizanın və ölçmələrin aparılması, yoxlamaların aparılması qaydaları və zamanının, cərimələrin məbləğinin və tətbiqi şərtlərinin, icazələrin verilməsi, fəaliyyətin dayandırılması şərtlərinin) səlahiyyət baxımından bölüşdürülməsi; Əmtəə və xidmətlərin parametr və xarakteristikalarına qoyulan yeni texniki rəqlamentlərin işlənməsi.

Rəqabətin infrastruktur maneələrinin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - Yaranan infrastruktur maneələrin izlənməsi. Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda- Daxili bazarda maliyyə resurslarının dəyərinin azaldılması və bu sahədə gələcəkdə investisiya məqsədlərinə yönəldilə biləcək uzun müddətli kredit resurslarının çatışmamazlığının azaldılması; İştirakçılar üçün informasiya maneələrinin

azaldılması, fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin biznes aparmaları və qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması; Nəqliyyat, saxlama və daşıma ilə bağlı infrastrukturun inkişaf etdirilməsi; Enerji infrastrukturunu obyektlərinin istehlak obyektlərinin inkişaf planları ilə texniki və dəyər baxımından razılaşdırılmasında olan çətinliklərin aradan qaldırılması. İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Sahəyə göstərilən maliyyə xidmətlərinin sayının və keyfiyyətinin artırılması üçün xüsusi maliyyə mərkəzlərinin yaradılması; İnformasiya, analitik təhlil mərkəzlərinin, internet-portallarının və dövrü nəşrlərin yaradılmasına köməklik; Müxtəlif sahələrdə rəqabəti yüksəltmək məqsədi ilə mövcud nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblərə cavab verən səviyyədə yeniləşdirilməsi və restrukturlaşdırılması; Enerji infrastrukturunu obyektlərinin istehlak obyektlərinin inkişaf planları ilə texniki və dəyər baxımından razılaşdırılmaqla tikintisinin aparılması, yeni təsərrüfat subyektlərinin qoşulma haqlarının aşağı salınması və bu haqların yüksəldilməsinə qarşı nəzarət

Təsərrüfat subyektlərinin antirəqabət fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - Kartellərin yaranması və onların dayanıqlığının azaldılması. Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Təbii inhisar subyektləri də daxil olmaqla bütün hökmran mövqeli təsərrüfat subyektlərinin qanunsuz fəaliyyətinin aradan qaldırılması; Bazarın digər iştirakçılarından kartellərin mövcudluğu haqqında məlumatın alınması məqsədini ilə rəqabətin yoxlanılaraq müdafiəsi. . İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Təbii inhisar subyektlərinin əmtəələrinin ələdə olunmasında diskriminasiyaların aradan qaldırılması və onlardan istifadə qaydalarının təyini; Antiinhisar tənzimləmə orqanına bazarda sövdələşmə haqqında xəbər vermiş və axtarış əməliyyatlarında yaxından iştirak etmiş bazar iştirakçısının məsuliyyətdən azad edilməsinə dair hüquqi normaların qəbul edilməsi və tətbiqi.

Gömrük-tarif tənzimləməsinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilən tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - Rəqabətə təsiri nöqtəyi- nəzərindən fəaliyyət göstərən idxal və ixrac rüsumlarının təhlili və təftişinin aparılması.

Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda- Fiskal və tənzimləyici təsiri güclü olmayan rüsumların sayının və ya ölçüsünün azaldılması. Tənzimləyici təsirinin gücləndirilməsi məqsədi ilə rüsumların dinamikasının dəyişməsi və onların müvəqqəti təsir sərhədlərinin müəyyən edilməsi . İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Nəticələri nəzərə alınmaqla daxili bazarın ticarət müdafiəsi tədbirlərinin (antidempinq, xüsusi gömrük tariflərinin tədbirləri və s.) tətbiqi.

Orta və kiçik sahibkarlığa köməyə istiqamətlənmiş tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - İnhisarlarla rəqabət aparmaq üçün kiçik və orta sahibkarlığın həya-ta keçirilməsi şəraitinin monitorinqinin aparıl-ması. Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda- Kiçik sahibkarlıq və biznesə inzibati təsiri azaldan qanun layihələri paketinin qəbulu; Yoxlama və nəzərin aparılması zamanı sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi sisteminin genişləndirilməsi, lisenziyanın verilməsi, vaxtının uzadılması qaydalarının sadələşdirilməsi, qeyri-qanuni cərimə və sanksiyalardan dəymiş zərərin ödənilməsi, bərpası sisteminin asanlaşdırılması; Mütləq sertifikatlaşdırılmalı olan məhsulların siyahısının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və prosedur qaydalarının sadələşdirilməsi, xərclərin azaldılması. İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Dövlət qeydiyyatı, vergi hesabatı və mühasibat sənədlərinin sadələşdirilməsi, beynəlxalq standartlara keçid; Kiçik və orta sahibkarların dövlət sifarişlərinin, təbii inhisar sahələrinin sifarişlərinin əldə edilməsində iştirakını stimullaşdırmaq, onlar üçün maksimum əlverişli şərait yaratmaq.

Rəqabətin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübəyə, elmin və innovasiyaların inkişafı ilə bağlı olan mexanizmlərin istifadəsinin artırılmasına yönəldilən tədbirlər: İnkişaf etmiş rəqabət mühitli bazarda - İstehsalçıların texnoloji və marketinqlə bağlı innovasiyalardan istifadəsinin artırılması məqsədi ilə mənfəətin müəyyən faizinin (20-50% qədər) yeniliklərdən istifadəyə yönəldilməsi tələblərinin qoyulması, mənfəətin həmin hissəsinin vergidən azad edilməsi, işçilərin belə texnologiya və innovasiyalardan istifadə edə bilməsi tələblərinin qoyulması, zəruri olduqda onların əlavə hazırlanması; Internet və virtual sorğu

(anketləşdirmə, dialoq, test və s.) sistemindən istifadə etməklə cəmiyyətin rəqabətin tənzimlənməsinə cəlb edilməsi, rəqabət mədəniyyətinin təbliği. . Kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda- Məhsulun müəyyən hissəsinin birja texnologiyalarından istifadə etməklə açıq satışlarda reallaşdırılmasına şərait yaratmaq və belə satışların həyata keçirilməsini təşkil etmək, bazara yeni iştirakçıların cəlb edilməsini təmin etməə məqsədi ilə informasiya bülletenlərini internetdə yerləşdirmək, xüsusi yarmarka və beynəlxalq KIV-də təbliğat kompaniyaları aparmaq; Bazara giriş vəoradan çıxış prosedurlarının şəffaflığını təmin etmək üçün «qaynar xətt», «onlayn müraciət» sistemindən istifadə; Başqa regionlardan iştirakçıların iştirakı üçün təşkilati-funksional şərait yaratmaq. İnkişaf etməmiş rəqabət mühitli bazarda - Tələbi daim artma ehtimalı olan bazar seqmentlərinin yaradılması üçün güzəştli vergi-kredit sistemindən istifadə; Bazarın vəziyyətini xarakterizə edən və istehsalçıların fəaliyyətini, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini əks edirən göstəricilərin siyahısının mütəmadi dəqiqləşdirilməsi, istehsal, saxlama ilə əlaqəli olan mövcud azad güclər, məhsul artıqlığı və imkanlar haqda məlumatların biznes-qərarlarda öz əksini tapması haqda informasiyanın alınması, proqnoz-plan-faktiki məlumatların dərc edilməsi, xüsusi məlumat bloku adı altında internetdə yerləşdirilməsi, nəşr edilməsi.

Rəqabətin dövlət tənzimlənməsində əsas şərt əks əlaqənin olması və müəyyən dəyişikliklərdən, tənzimləmə təsirlərinin nəticələrindən dövlət orqanlarının xəbərinin olmasıdır ki, bu da bazarda rəqabətin vəziyyətini daim nəzarətdə saxlamağa imkan verir. tənzimləmə sisteminin əsasında dövlət orqanı durur və onun tənzimləyici təsiri ilə xarici təsir rəqabət mühitinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Əsas məqam xarici təsirlər haqda tənzimləyici orqanın məlumatlanmasıdır və bu da onun tənzimləmə mexanizmlərini korrektə etməsinə imkan verir. Nəticədə xarici təsirlərə qarşı və ya onları nəzərə alan tənzimləmə sistemi formalaşdırılır.

Fikrimizcə, müasir dövrdə ən əsas problemlərdən biri haqsız rəqabət formalarından geniş istifadə olunması hallarıdır ki, bu da həm cəmiyyətin və

təsərrüfat subyektlərinin, həm də dövlətin iqtisadi maraqları arasında tarazlığın pozulmasına səbəb olur, milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan iqtisadi təhlükəsizliyin təmini üçün maneə yaradır. Ona görə qloballaşma və integrasiya proseslərinin intensiv inkişaf etdiyi bir dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik baxımından rəqabətin tənzimlənməsində texniki rəqlamentlərin gözlənilməsini vacib hesab edirik və onun məqsədləri qisminə «istehlakçılara yalan məlumat verməklə onları yanıltma hallarının qarşısının alınması»nı da daxil etmək zəruri hesab olunur.

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərir ki, rəqabətin qiymətləndirilməsinin ənənvi yanaşmanın çatışmamazlıqları rəqabətin bazar iştirakçılarının sayına əsasən zəif, orta və güclü kimi təyin edilməsindən yaranır və belə yanaşma onun dövlət tənzimlənməsinin səmərəsini azaldır. Ona görə hazırki şəraitdə rəqabətin vəziyyətini qiymətləndirərkən onun üç dinamik vəziyyətini-inkişaf etmiş rəqabət, kifayət qədər inkişaf etməmiş rəqabət və inkişaf etməmiş rəqabət vəziyyətini təhlil etmək və rəqabətin iştirakçıların sayı ilə deyil, onların istehlakçıların tələblərini ödəməsinə münasibəti ilə təyin edilməsini üzə çıxartmağa imkan verir. Bu əsasda da məhsul istehsalçılarının rəqabətinin tənzimlənməsi mexanizmlərini təkmilləşdirməyə imkan verən kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına şərait yaradır. Bu isə integrasiya şəraitində davamlı inkişafı əsas strategiya seçən ölkəmizdə antiinhisar siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Nəticə

Müasir dövrdə ölkəmizində rəqabət mühitinin optimallaşdırılması və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi iqtisadi və sosial inkişaf etmiş ölkələr siyahına daxil olmaq üçün zəruridir. Bu da antiinhisar və rəqabət sahəsində normativ–huquqi aktların və dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Dövlət tənzimlənməsi səmərəli olmaqla real vəziyyətə adekvat alət və vasitələrlə həyata keçirilməlidir ki, həm qiymətlərin səviyyəsinə, həm də müxtəlif sahələrdə innovasiya və texnoloji dəyişikliklərin intensivliyinə bilavasitə təsir edə bilsin. iqtisadi böhran və enmə dövründə rəqabətin inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlərin müsbət nəticələr verməsinin təcrübədə (əsasəndə Avstraliyanın iqtisadiyyatında) təsdiqlənməsi dünyada baş vermiş iqtisadi böhranın aradan qaldırılması istiqamətlərindən biri kimi rəqabət mühitinin optimallaşdırılmasını bir daha gündəmə gətirir. Bu mühitin optimallaşdırılması istiqamətində xarici ölkələrin həyata keçirdiyi inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi təcrübəsindən istifadə ölkəmiz üçün praktiki əhəmiyyətə malik olmaqla resurs və zamanın qənaətinə, buraxılmış səhvlərin təkrarlanmamasına imkan verir.

Dövlətin antiinhisar siyasəti mövcud olan qanunvericilik və elmi-nəzəri baxışlara əsaslanmaqla dövlət orqanları qarşısında bu sahədə qısamüddətli və uzunmüddətli fəaliyyət planının təyin edilməsi vəzifəsini qoyur. Nə qədər ki, iqtisadçılar ölkədə həyata keçirilən antiinhisar siyasətini və onu reallaşdıran orqanların cəmiyyət üçün səmərəsini, hansı antiinhisar tədbirinin labüd olmasını, hansınınsa cəmiyyətin rifahına müsbət təsir etdiyini tam izah etməyi bəzən o vaxta kimi qanunvericilik əsasən daha kəskin və gözə çarpan birbaşa əsassız qiymət artımı, sövdələşmə, inhisarçılıq etmək naminə birləşmənin kimi halların qarşısını almağa istiqamətlənəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisad elmində inhisarın altı növünün: istehsal və kapitalın mərkəzləşdirilməsi və təmərküzləşdirilməsi; texnoloji oliqopoliya; məhsulun differensiasiyası; təsərrüfat subyektnin birliyi; təbii dövlət inhisarı; dövlət inzibati - amirlik idarəetmə sistemi inhisarçılığının -

fərqləndirilməsinə baxmayaraq mövcud olan qanunvericiliyimizdə inhisarçılıq fəaliyyətinin doqquz növü: dövlət inhisarçılığı, sahə inhisarçılığı, yerli inhisarçılıq, təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı, maliyyə-kredit inhisarçılığı, bazar subyektlərinin üfüqi və şaquli sazişlər nəticəsində yaranan inhisarçılıq, təbii inhisarçılıq, patent-lisenziya inhisarçılığı qeyd olunur. Başqa sözlə qanunvericilik inhisarların növlərini, onların tənzimlənməsi metodlarının daha dəqiq izahını verməyə cəhd edir. Beləliklə, antiinhisar tənzimləmə ilə bağlı bütün nəzəriyyələr dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasətin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına yönəldilsə də nəticədə normativ xarakterli mülahizələrin, meyar və göstəricilərin və s. tətbiq edilməsinə yönəldilir. Beləliklə, dövlətin antiinhisar siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla antitrust qanunvericiliyinə və haqsız rəqabətin qarşısının alınması, aradan qaldırılmasına istiqamətlənən normativ-hüquqi aktlara, qanunlara əsaslanır. Dövlətin antiinhisar siyasəti rəqabətin aratılmasına, inkişafına, təkmilləşməsinə yönəldilir. Ona görə davamlı inkişaf baxımından bütün istehlakçıların rifahının yüksəldilməsi və həm də istehsalın genişləndirilməsi, keyfiyyətinin artırması, innovativ xarakter alması nöqteyi-nəzərindən antiinhisar siyasətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədqiqatlara bu gün də böyük ehtiyac duyulur.

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində müasir iqtisadçılar qarşısında ilk növbədə antiinhisar tənzimləmə siyasətin səmərəliliyinin artırılması problemini qoyur. Problemə sistemli yanaşma nöqteyi-nəzərindən baxsaq, onda tədqiqatın start müstəvisinin rəqabət siyasətinin özündən başladığı zəruriliyini qəbul etməliyik. Həqiqətən də, inhisarçı fəaliyyətin meydana çıxması və inhisarçı strukturların formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri, hətta birincisi rəqabət mühitinin kifayət dərəcədə dayanıqlı olmaması, rəqabət siyasətinin zəruri şərtlər çərçivəsində aparılmaması ilə bağlıdır. Məhz ona görə də, biz rəqabətlə bağlı məsələləri inhisaryaradan prosesin səbəblərindən yalnız biri kimi səciyyələndiririk. Bu cür yanaşma həm də ona dəlalət edir ki, rəqabət mühitinin formalaşması və effektiv rəqabət siyasətinin tətbiqi öz-özlüyündə məqsəd deyil, o,

ancaq dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olma prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir, yaxud bu qüvvələrdən biridir. Bütün bunlar belə bir qənaəti ortalığa çıxarır ki, effektiv rəqabət siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi həm inhisaryaradan prosesə məqsədli müdaxilənin həyata keçirilməsində aktual əhəmiyyətli bir vasitədir. daha konkret anlamda bu o deməkdir ki, rəqabət siyasəti inhisarçı fəaliyyəti həm proses, həm də vəziyyət kimi tənzimləmək yönümlüdür. Bu baxımdan qloballaşma şəraitində rəqabət mühitinin optimalaşdırılmasının meyarları, prinsipləri, mexanizmləri və digər tərəfdən göstəricilər sisteminin tətbiqi inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimləməsi məsələsinə yeni prizmadan diqqət yetirməyə imkan verə bilər.

Araşdırılmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, rəqabət mühiti nisbi anlam olub sahənin və ya sahələr komplekslərinin immanent (bir şeyin və ya hadisənin öz təbiətinə xas olan; daxili) keyfiyyəti deyil. Rəqabət mühiti daim dəyişkəndir və ona görə də onun hər bir vəziyyətdə optimallaşdırılması mütləqdir və belə olan halda onun qiymətləndirilməsi konkret səviyyədə aparılmalıdır. Eyni zamanda rəqabət mühiti təkcə dövlət idarəetmə və icra orqanları tərəfindən deyil, həm də bazarın subyektləri tərəfindən də təhlil edilir. Bu da onun strateji xarakter daşması ilə əlaqədardır. Belə ki, rəqabət özünü bazarın iştirakçılarının (və ya sahibkarlıq mühitinin iştirakçılarının) sayının artması zamanı daha aydın göstərir. İştirakçıların sayının artması ilə də mühiti xalis inhisardan xalis rəqabətə doğru dəyişir. Beləliklə, rəqabət mühiti eyni cinsli spesifik məhsul istehsal edən istehsalçıların məcmusu və onların münasibətini, həm də sahə bazarının real xarakteristikası olmaqla onun inkişaf dinamikasını deyil, cari vəziyyətini əks etdirir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı 2000
2. “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1994 № 6
3. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı «Nasir» nəşriyyatı, 2002, 447 s.
4. Babayev Ə.P. İqtisadi nəzəriyyə, T.Vəliyevin, Ə.Babayevin, M.Meybullayevin ümumi redaktorluğu ilə, dərslik. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s. 205.
5. Bayramov Ə.I. Inhisarizm, Bakı “Elm” 2005.,390s
6. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı 2005,s.
7. Zeynalov K. Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri. Bakı, 1994, s. 205.
8. Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000, s. 19-20-50.
9. Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə,M. 2005
10. Manafov Q.M. Sahibkarlıq: nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı 1997
11. Mustafayev F.F.Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı, Elm,2008, 537 s.
12. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2002,s.43.
13. Rəhimov M. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996.
14. “Haqsız rəqabət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmenin bülleteni, Bakı 1996, № 4
15. Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı 2003

16. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı-2011, 542 s.
17. Аббасов Ч. Экономика Азербайджана на путях глобализации: предпосылки и последствия, Баку,2000
18. Государственное регулирование национальной экономики, под ред. Н.А. Платоновой, В.А.Шумаева, И.В.Бушуевой. М, АЛЬФА-М, ИНФРА- М, 2008.
19. Закутина Г. П., Кедровская Л. Г., Шумов Ю. А. Информационное обеспечение конкурентоспособности продукции - М., 1989.
20. Капканщиков С.Г.Государственное регулирование экономики, Москва, КНОРУС, 2006, 352с.
21. Качалин В. Регулирование и дерегулирование - два направления антимонопольной стратегии в США// МЭ и МО, №6, 1997, стр .5
22. Крендалл Роберт и Уинстон Клиффорд Повышает ли антимонопольная политика благосостояние потребителя? Оценка данных. *Journal of Economic Perspectives*—Volume 17, Number 4—Fall 2003—Pages 3—26.
23. Кулиев Т.А. Парадоксы экономической теории. Баку.2008, стр.200-201.
24. Кузнецов Юрий. Критика теоретических основ антимонопольного регулирования. Институт приватизации и менеджмента, ЭКОВЕСТ , 2002, стр. 595–613
25. Кучуков Р.А.Теория и практика государственного регулирования экономических и социальных процессов.М. ГАРДАРИКИ, стр. 291.
26. Лившиц А. Введение в рыночную экономику. М., 1994,
27. Методические рекомендации по определению границ и объемов товарных рынков. Приложение №1 к приказу ГКАП от 26.10.93 ?112 // Экономика и жизнь. - 1993. - №48.

28. Методические рекомендации по определению доминирующего положения хозяйствующего субъекта на товарном рынке: Приказ ГКАП от 3.06.94 № 67.

29. О конкуренции и ограничении монополистической деятельности на товарных рынках: Закон РФ в ред. от 25.05.95 №83-ФЗ.

30. Порядок проведения анализа и оценки конкурентной среды на товарных рынках: Приказ ГКАП от 20.12.96 №169.

31. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие - М., 1996.

32. Черкасов Г.И. Рынок: регулирование рынка. М. 2006.

33. Черковец О. Глобализация сотрудничества или конкуссия. М., Журнал «Экономист», 2002. №2, с. 3-15.

34. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции, Реориентация теории стоимости. М. «Экономика», 1996, стр. 8, 9

35. Шапиро Н. Интеграция стран СНГ: политический и экономико – теоретический аспект. МЭ и МО, 2000, №7, с. 7.

36. Шишков Ю. Экономическая роль государства в современном мире, Экономист, 199, №1, с. 25-34.

37. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М. Прогресс, 1982.